

ADNAN ADIVAR'IN BİLİM TARİHİ ÇALIŞMALARI: OSMANLI TÜRKLERİNDE İLİM'DEN ÖNCE VE SONRA

Feza Günergun*

Yirminci yüzyılın başında, matematikçi Salih Zeki'nin (1864-1921) Doğu (İslam) biliminin Batı bilimine katkısını, özellikle Avrupalı matematikçi ve astronomların Doğu'dan aktardıkları bilgileri belirlemek amacıyla İstanbul kütüphanelerinde başlattığı araştırmalar,¹ Türkiye'deki yapılmış ilk kapsamlı bilim tarihi projesi olarak nitelendirilebilir. Salih Zeki'den sonra büyük ölçekli bir bilim tarihi projesine imza atan ikinci kişi, Dr. Adnan Adıvar'dır (1882-1955). Adıvar, ilk projesinde, bilimin Eski Yunan'da, İslam dünyasında ve on dokuzuncu asır öncesine kadar Avrupa'daki gelişimini din-bilim ilişkisi çerçevesinde incelemiştir. Türkiye'yi siyasi sebeplerden dolayı terk ettiği 1926 yılında Avrupa'da başladığı ve yaklaşık yirmi yıl süren bu proje, 1944 yılında İstanbul'da *Tarih Boyunca İlim ve Din* [14] başlığı ile yayımlanmıştır. Eser, Türkiye'de yayımlanan ilk genel bilim tarihi kitabı olarak nitelendirilebilir. Adnan Adıvar'ın ikinci bilim tarihi projesi, Osmanlı Türklerinin bilime katkısını değerlendirmeyi amaçlar. 1929 yılında Paris'e yerleştikten sonra, başladığını tahmin ettiğimiz araştırmaları sonucunda biri Paris'te diğeri İstanbul'da, iki kitap yayımlamıştır: *La Science chez les Turcs Ottomans* (1939) [9] ve onun genişletilmiş baskısı olan *Osmanlı Türklerinde İlim* (1943) [13]. Adıvar'ın değerlendirmeleri tartışmalar yaratmış olsa da, bu eser, konusunda ilk başvuru eser olma özelliğini hâlâ sürdürmektedir. Adıvar, her iki projesini paralel yürütmüştür. Bu iki temel çalışması yanında, Türk bilim ve kültür tarihinin değişik konularında Türkiye'de ve yurt dışında yazılar yayımlamış, Türkiye'deki bilim tarihi çalışmalarını 1930lu yıllardan itibaren yurtdışında tanıtmıştır. Araştırmalarını yürüttüğü 13 yıl boyunca Avrupa'daki bilim tarihi çevreleriyle kurduğu ilişkileri sürdürmeye önem vermiştir. Böylelikle Dr. A. Adnan Adıvar, Türk bilim tarihi çalışmalarının uluslararası düzeyde okunmasını sağlayan ilk Türk bilim tarihçisi olarak nitelendirilebilir.

Adıvar, büyük kısmını 1926-1939 yılları arasında Londra ve Paris'te yaptığı araştırmalarını, 1939 yılından sonra İstanbul kütüphanelerinde sürdürmüştür. Bu bakımdan, onun bilim tarihi çalışmalarını Londra, Paris ve İstanbul dönemi olarak üç dönemde incelemek herhalde yanlış olmayacaktır.

* Prof.Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi Anabilim Dalı, 34134 İstanbul. E-posta: fezagunergun@yahoo.com; www.bilimtarhi.org

¹ Bu araştırmalar *Asâr-ı Bâkiye ve Kamus-ı Riyaziyat* gibi iki önemli eserin telifine yol açmıştır. Salih Zeki'nin bilim tarihi çalışmaları hakkındaki son araştırmaları içeren bir yayın için bkz. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları (Salih Zeki Özel Sayısı)*, c.VII, sayı 1, 2005.

Her ne kadar Avrupa'da bulunduğu dönemin ilk iki yılında Londra'da yaşamış ve 1929 yılında Paris'e yerleştikten sonra, yine Londra'da dönem dönem araştırma yapmış ise de, Adnan Adıvar'ın Avrupa'daki bilim tarihi çalışmaları esas itibarıyla Paris merkezli olmuştur.

“Okumak ve okuduğumu düşünmek nice acı günleri bana tatlı kıldı...”

Adnan Adıvar, kurucu ve yöneticileri arasında bulunduğu Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın (TCF) 5 Haziran 1925'te kapatılmasının ardından, 1926 yılı başında mebusluktan ayrılarak eşi Halide Edip'in tedavisi için Viyana'ya ve oradan da Karlsbad'a gitmiştir. Adıvar, TCF parti örgütünün dağıtılması, bazı milletvekili arkadaşlarının idam edilmesi ve Rauf Orbay ile birlikte on yıl kürek cezasına çarptırılması² üzerine Türkiye'ye dönmemiş, kendi ifadesiyle, 1939 yılına kadar Avrupa'da sürgünde yaşamıştır. İşgal altındaki İstanbul'dan Ankara'ya gizlice giderek 1920'de Mustafa Kemal'in yanında Kurtuluş Savaşı'na katılan, Büyük Millet Meclisi hükümetlerinde bakan ve BMM Reis Vekili daha sonra Ankara Hükümeti'nin İstanbul'daki murahhası olan, Cumhuriyet'in ilk muhalefet partisi TCF'nin kuruluşunda aktif görev alan A.Adıvar'ın siyasi hayatının bu şekilde sona ermesinin³ onu etkilemiş olduğu muhakkaktır. Halide Edip, eşinin Karlsbad günlerindeki⁴ portresini şöyle çizmektedir:⁵

Gözleri bazen Karlsbad'ın renkli ve parlak göklerine dalmış görünür, fakat bu mağmum gözler ne gökleri, ne vadiyi, ne de etrafındakileri görür. İçleri donuk, karanlık, arkalarındaki memleketi sadece kurtarmak değil, ona yeni ve garba bakan, müstakil ve hür bir vechе vermek için sarfedilen hizmet senelerinin hayallerine dalmıştır. Bu hayallerin acı anıları, zaman zaman bu muzlim gözlerde birer şimşek gibi çakar, söner...

Adnan Adıvar ise, *Tarih Boyunca İlim ve Din* adlı eserinin ilk sayfalarında Halide Edib'e yazdığı 'İthaf'ta, Karlsbad günlerini şöyle nakletmiştir:⁶

² Erik Jan Zürcher, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet – Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)*. I.bs., İstanbul, İletişim yay. 2003, s.43, 53, 70, 78, 82-84, 96, 115, 118, 133, 151-52, 165.

³ A. Adıvar, İsmet İnönü'nün eski muhalefet liderleriyle barışma politikası çerçevesinde 1939'da Türkiye'ye döndükten sonra 60'lı yaşlarında bir bağımsız olarak yeniden siyaset hayatına girmiş ise de, artık eskisi kadar etkin olamamıştır.

⁴ Halide Edip tarih vermemekle birlikte, Adıvar için gıyabında tutuklama kararının gelmesinden sonraya, Haziran 1926 sonrasına ait bir tarih olmalıdır.

⁵ Halide Edip Adıvar, “Dr.Abdülhak Adnan-Adıvar'ın Portresi,” *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar* (Eşi Halide Edib Adıvar tarafından), İstanbul, Ahmet Halit Yaşaroğlu Kitapçılık ve Kâğıtçılık T.L.Ş., 1956, s.33-35.

⁶ Abdülhak Adnan-Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, c.I, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1944, s.V.

Çok sene evvel, Orta Avrupa'nın bir su şehrinin mütevazı bir otel odasında, sen hastalığım, ben de endişe ve sıkıntılarımınla yaşıyorduk... Birgün, hayatta artık yapacak bir şeyi kalmamış bir adam sıkıntısıyla otururken, sen birdenbire: – Sen yaşamıyorsun; “végéter” ediyorsun. Ruhunla, aklınla biraz yaşasan, mesela felsefe okusan, bu sıkıntıdan kurtulursun, dedin. Tıpkı hastasına acı, zehirli ilaç veren bir doktor gibi idin. Bu söylediğin acı fakat gerçek söz beni düşündürdü. O tarihten dört sene evveline kadar verdiğim dersler dolayısıyla okurdum. Fakat içine düştüğüm pek faal siyasi hayat, son dört sene içinde benden ciddi bir şey okumak arzusunu almış götürmüştü... Gördüm ki, bu okuduklarımın en büyük kısmını unuttum; fakat hatırımda kalan bir şey vardı: Onları okuduğum zamanlar fikren en rahat zamanlarımdı. Demek sen, haklı idin. Küskünlüğüm hemen geçti. Ertesi gün bu küçük şehrin kitapçı dükkânında felsefeye medhal olacak bir kitap aldım ve başladım... Ve bu, devam etti gitti. Önüme açılan ufuk çok geniş ve temiz idi. Artık okumak ve okuduğumu düşünmek, nice acı günleri bana tatlı kıldı.

Kâzım İsmail Gürkan ise, onun sosyoloji ve bilim tarihine olan ilgisinin 1909 öncesinde, Berlin Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde çalıştığı günlerde, “din” yerine “bilim”i koyan Prof.Dr. Friedrich Kraus (1858-1936) ile pozitivizm üzerinde yaptığı sohbetlere kadar geri götürür.⁷ Adıvar'ın kendisi de, yıllar sonra Einstein ile görüşmesinde Prof. Kraus'un felsefeye olan ilgisi ile kendisinin bilim tarihine olan ilgisi arasında bir benzerlik kurmuştur: “Berlin'de hocam Kraus'un tıbdan felsefeye geçtiği gibi, ben de onun gibi tıbdan ilim tarihine geçmeğe çalışmaktayım.”⁸

Londra dönemi (1926-1928)

Adnan Adıvar, Karlsbad'dan Paris'e ve oradan Londra'ya geçer. Londra'da kaldığı iki yıl boyunca bir taraftan konsolosluğa hazırlanan bazı İngiliz gençlerine Türkçe dil ve edebiyat dersleri verirken,⁹ diğer taraftan da British Museum'un kütüphanesinde (British Library) araştırma yapar. *Encyclopaedia Britannica*'nın “Türkiye” maddesinin Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi Türk tarihi bölümünü [34] hazırlar.¹⁰ British Museum'da, eskiden beri ilgisini çeken, din-bilim ilişkisini konusundaki tartışmaların tarihini irdeleyen kitaplar üzerinde çalışır. Amerikalı fizik profesörü Robert A. Millikan'ın (1868-1953) konferanslarından oluşan *Evolution in Science and Religion* başlıklı kitabını (Yale University Press, 1927, 95 s.) ‘İlim ve Dinde Tekâmül’ [0] başlığı ile “İngilizcede eksersiz olsun diye” Türkçe'ye çevirir.¹¹ Bu çeviri ve diğer

⁷ Kâzım İsmail Gürkan, “Adnan Adıvar,” *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, s.140.

⁸ Adnan Adıvar, *Dur, Düşün*, Ahmet Halit Kitabevi İstanbul 1950, s.195-197; Prof. Friedrich Kraus için bkz. E.Akçiçek, *Atatürk'ün Sağlığı, Hastalıkları ve Ölümü*, İzmir, Güven Kitabevi, 2005, s.300-301.

⁹ Rıza Tevfik, “*Tarih Boyunca İlim ve Din*,” *Akşam*, 3 Haziran 1944, s.2, 4.

¹⁰ Halide Edip Adıvar, a.g.m., s.38.

¹¹ Abdülhak Adnan-Adıvar, “İlmi vakıflar” (Şubat 1946), *Dur, Düşün*, s.93.

eserlerden aldığı notlar yaklaşık 15 yıl sonra İstanbul'da yayımlayacağı *Tarih Boyunca İlim ve Din* (1944) adlı kitabının malzemesini oluşturacaktır.

1936 yılında Adıvar'ı Porte d'Orléans'taki (Paris) evinde ziyaret eden şair Rıza Tevfik'in (Bölükbaşı, 1869-1949) tanıklığı, onun bilim-din tartışması konusunda incelemelerini Paris'te de sürdürdüğünü göstermektedir.¹²

Doktor Adnan bu merakından vazgeçmemiş ve Paris'te merkezden uzak, asûde ve sakin bir yerde hayat geçirdiği için bu (ilim ve din) münakaşasına dair pek muteber mehazlara müracaat etmiş ve şevk ile çalışmakta devam ediyormuş. Kendisiyle görüştüğü gün, bu mesele hakkında konuştuktan sonra bu hususta bir eser yazmak niyetinde olup olmadığını anlamak istedim. “Çalışıyorum” dedi. Bununla henüz pek mühim felsefe ve ilim kitaplarını ve tarihlerini tetebbu etmekte ve not toplamakta olduğunu hissettimdi.

Londra günlerinin bir özelliği de, İngiliz hekimliğini ve hastanelerini yakından tanımak için, biri St Thomas olmak üzere iki hastaneyi muntazam olarak ziyaret etmesidir.¹³ Böylece, İstanbul'da Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de, Berlin'de Tıp Fakültesi'nde ve Rixdorf hastanesinde kazandığı tıp bilgisini, uzunca bir aradan sonra İngiltere'de kısmen de olsa geliştirme imkânı yaratır. Bu ilgisi belki de, Halide Edib'in yazdığı gibi, onun pratik doktorluktan çok tıbbi araştırmalara olan eğiliminden kaynaklanmaktadır: “Laboratuvar mesaisi için yaratılmış bir adamdı. Göze görünün realitelere, teferruata dikkatte, en küçük mesaide dahi kanaat peşinde koşmakta ömrünün sonuna kadar sebat etmişti. Belki tıbbın daha fazla ilmi sahasında ‘recherche’ yani ilmi araştırmalara dayanan herhangi bir müesseseye ömrünü vakfedebilse, şüphesiz parlak neticeler verebilecek bir kabiliyeti vardı.”¹⁴

Paris Dönemi (1929-1939)

Eşinin Amerika'ya gitmesi üzerine Adıvar 1929'da bir süre için Paris'e geçer ve 1930'da kesin olarak bu şehre yerleşir.¹⁵ École des Langues Orientales Vivantes (Yaşayan Doğu Dilleri Okulu) hocalarından, türkolog Jean Deny (1879-1963)'den aldığı teklif üzerine 1 Kasım 1930'dan itibaren bu okulda “répétiteur de turc” olarak çalışmaya başlar.¹⁶ Burada Türk edebiyatı dersleri

¹² Rıza Tevfik, “*Tarih Boyunca İlim ve Din*,” *Akşam*, 3 Haziran 1944, s.2,4.

¹³ Halide Edip, A.Adıvar'ın devam ettiği ikinci hastanenin adını vermemektedir. Bu, Adıvar'ın F.Fraser'in patolojik fizyoloji derslerini izlediği St.Thomas Hastanesi'ne yakın King's College Hastanesi olmalıdır.

¹⁴ Halide Edip Adıvar, a.g.m., s.12-13.

¹⁵ *Ibid.*, s.39.

¹⁶ Louis Bazin, “Les répétiteurs de turc,” *Langues'O 1795-1995 – Deux Siècles d'Histoire de l'École de Langues Orientales*. Textes réunis par Pierre Labrousse. Editions Hervas, Paris 1995, pp.93-94. A. Adıvar bu görevini 1939 yazına kadar sürdürmüştür. Jean Deny, Adıvar'ın Paris'e döneceğini ümit ederek, 1939 yılı sonbaharında bu görevi, Paris'te öğrenim görmekte olan Faruk Zeki Sayar'a (matematikçi Salih Zeki ile Halide E. Adıvar'ın oğlu) vermiştir. F.Z.Sayar, dersleri 1941 yılına kadar vekâleten okutmuştur.

vermenin yanı sıra, zamanının önemli bir kısmını bilim tarihi araştırmalarına ayırır. Sorbonne Üniversitesi'ndeki ve Collège de France'daki ders ve konferanslara devam ederek, Paris'te düzenlenen kongrelere katılarak bilim tarihi araştırmalarını izler, bilim tarihi çalışmalarını Fransız Milli Kütüphanesi'nde ve Uluslararası Bilimler Tarihi Akademisi'nin kütüphanesinde sürdürür. Paris'te yaşayan birçok doğubilimci, bilim tarihçisi ile tanışma imkânı bulmuş, dostluklar kurar.

Adıvar'ın Paris'e geldiği dönem, tarih çalışmalarının yeniden tanımlandığı "yeni tarih" anlayışının tartışıldığı, yeni bilim dallarının (bilim tarihi, bilim felsefesi) doğduğu ve hepsinden önemlisi, bilim tarihi araştırmalarının Avrupa'da kurumsallaşmaya başladığı yıllardır. 1927 yılında Roma Üniversitesi profesörlerinden Aldo Mieli (1879-1950)¹⁷ *Archeion* adlı bilim tarihi dergisini yayınlamaya başlamış, 1928'de Oslo'da düzenlenen VI. Uluslararası Tarih Bilimleri Kongresi'nde 'Uluslararası Bilim Tarihi Komitesi' kurulmuştur. 1929'da, İtalya'daki siyasi ortamı terkederek Paris'e yerleşen Aldo Mieli'nin girişimleriyle Paris'te I.Uluslararası Bilim Tarihi Kongresi düzenlenmiş (20-25 Mayıs 1929) ve hemen ardından, Uluslararası Bilim Tarihi Akademisi kurulmuştur.¹⁸ Akademi'nin genel sekreterliğine seçilen A.Mieli'nin yayımladığı *Archeion*, Akademi'nin resmi yayın organı haline dönüşmüştür. Henri Berr (1863-1954) tarafından 1925 yılında kurulan Centre International de Synthèse'de (CIS)¹⁹ bilim tarihi ve felsefesi çalışmaları yapılmaktadır ve bu kurum, binasını Akademi ile paylaşarak Akademi'ye önemli destek vermiştir.

¹⁷ P.Sergescu, "Aldo Mieli," *Archives Internationales d'Histoire des Sciences* (Nouvelle Série d'*Archeion*), Troisième Année, Nr.12, Juillet 1950, pp.519-535.

¹⁸ Pierre Costabel, "A Short History of the Academy," *Archives Internationales d'Histoire des Sciences*, Vol.XLIII, No.130, Juin 1993, pp.19-24.

¹⁹ Tarih yazıcılığı, bilim tarihi ve felsefesi gibi yeni kurulan bilim dallarında araştırmaların yapıldığı Centre International de Synthèse (kısaca Centre de Synthèse), Fransız tarihçi ve felsefeci Henri Berr (1863-1954) tarafından 1925 yılında kurulmuştur. H.Berr, yeni doğan bilim dallarını kavrayan bir tarih anlayışı (*synthèse historique*) ile tanınır. Bilimler arasında, özellikle tarih, sosyoloji ve diğer sosyal bilimlerin arasında disiplinlerarası ilişkilerin kurulması, sosyal bilimciler arasında bilimsel işbirliğinin oluşturulması gereğine inanmıştır. Fikirlerini yaymak için 1900 yılında *Revue de Synthèse Historique* adlı bir dergi çıkarmış ve burada, sosyal bilimlerin değişik dallarında araştırma yapan yazarları bir araya getirmiştir. H. Berr'in sentez fikri, tarih araştırmalarına ve yöntemine karşı çıkan E.Durkheim (1858-1917) ve çevresindeki sosyologlar ile tarihçiler arasında denge sağlayan etkin bir fikir olarak ortaya çıkmıştır. Tarih bilimini, sosyal bilimlerin içinde merkezi konuma oturtmakla birlikte, tarihin eksikliklerini tamamlaması, organize olması, yavaş yavaş diğer bilimlerle bağlar kurması gereğine inanmıştır. Tarihçiler kendi aralarında olduğu kadar, düşünce tarihçileri, bilim tarihçileri, felsefe tarihçileri, sosyolog, etnolog ve diğer sosyal bilimlerde araştırma yapanlar ile işbirliği içine girmelidir. H.Berr, bilgiyi yaymak için geleneksel araç ve kurumların dışında yenilerini kurmuştur: *Revue de Synthèse Historique* ve *Science* dergileri, L'Évolution de l'Humanité adlı eser dizisi, 'Fondation pour la science' (Bilim Vakfı) ve bu vakıfla bağlantılı olarak Centre International de Synthèse bunlar arasındadır. "Yeni Tarih" in babası olarak nitelendirilen H.Berr'in ideali olan tarihsel sosyoloji ile sosyolojik tarih araştırmaları ancak 1960lı yıllarda gerçekleştirilmiştir. Suzanne Delorme, "Henri Berr," *Osiris*, Vol.X, 1952, pp.4-9; Matthew D.Cole, "The idea of historical synthesis, Henri Berr and the relationship between history and sociology in France at the beginning of the twentieth century. <http://www.shef.ac.uk/socstudies/Shop/8cole.pdf>.

1932 yılında, Sorbonne Üniversitesi bilim tarihi ve felsefesi profesörü Abel Rey (1874-1940), aynı üniversite bünyesinde "Bilimler ve Teknikler Tarihi Enstitüsü"nü kurmuştur.²⁰

ABDUL-HAK ADNAN, Paris-Istanbul
PIERRE BRUNET, Paris-Joigny
MAX MEYERHOF, Mısır al-Qâhira
HENRI-PAUL-JOSEPH RENAUD, Rabat
JULIUS RUSKA, Berlin
JOHAN ADRIAAN VOLLGRAFF, Leiden

ont eu l'obligeance de discuter avec moi certaines questions concernant l'histoire générale de la science arabe ou des savants et ouvrages particuliers; de contrôler sur les épreuves la graphie et les interprétations; d'assurer la correction linguistique de cet ouvrage écrit par un italien; enfin de me représenter auprès de l'éditeur.

Profondément reconnaissant, c'est à eux que

JE DÉDIE

ce livre qui leur doit en partie sa valeur.

ALDO MIELI

Paris, le jour du 2691e anniversaire
de la fondation de Roma.

Aldo Mieli'nin *La Science Arabe* (1938) adlı eserinin ithaf sayfası

Araştırmalarının büyük kısmını Milli Kütüphane'de (Bibliothèque National de France) ve diğer Paris kütüphanelerinde sürdüren A.Adıvar için Bilim Tarihi Akademisi (12, rue Colbert) ve onu içinde barındıran Centre International de Synthèse, onun bilim tarihçileriyle tanıştığı, bilgi ve fikir alışverişinde bulunduğu kurumlar olmuştur. En verimli işbirliği yaptığı araştırmacılarından birisi, Bilim Tarihi Akademisi'nin sekreteri ve *Archeion*'un editörü A.Mieli'dir. Mieli, o yıllarda 'Arap bilimi'nin dünya bilim tarihine katkısı üzerinde çalışmakta ve *La Science arabe et son rôle dans l'évolution scientifique mondiale* adlı eserini hazırlamaktaydı.²¹ Mieli, bu eserini,

²⁰ Institut d'Histoire des Sciences et des Techniques. Kuruluş yılları üzerinde bir inceleme için bkz. J-F. Braunstein, "Abel Rey et l'Institut d'Histoire des Sciences (1932-1940)" in J. Gayon, M. Bitbol, eds., *Epistémologie française, 1830-1970*, Presses Universitaires de France, Paris 2006.

²¹ Aldo Mieli, *La Science arabe et son rôle dans l'évolution scientifique mondiale* avec quelques additions de Henri-Paul-Joseph Renaud, Max Meyerhof, Julius Ruska. -- Leiden : E.J. Brill, 1938. [réimpression

kendisiyle “Arap bilim tarihinin bazı meselelerini, yazarlarını ve eserlerini kendisiyle tartışan, tashihleri, yazılışları, yorumları kontrol eden ve dil ile ilgili gerekli düzeltmeleri yapan” altı bilim adamına ithaf etmiştir. Bunlardan biri, Adnan Adıvar'dır. Mieli, sık sık görüşme imkânı bulduğu Adıvar'a, birçok şüpheli noktaları kendisiyle tartıştığı ve tashihleri okuduğu için önsözde teşekkür etmektedir.²²

Adıvar'ın Paris'te doğubilimcileriyle, özellikle İslam bilim tarihi üzerinde araştırma yapan A.Mieli ile tanışması, tarih boyunca bilim-din ilişkisini araştırmakta olan Adıvar'ın merak ve ilgisini Osmanlı bilim tarihine doğru çekmiş olabilir. Paris'teki bilim tarihi etkinlikleri ve bilim tarihçileriyle kurduğu temaslar, Adıvar'ın çalışmalarına zemin hazırlayan bir ortam yaratmıştır. Adıvar'ın *Archeion*'daki ilk yazıları, Türkiye'de yayımlanan kitaplarla ilgilidir [2,6]: H.Z.Ülken'in *Türk Tefekkür Tarihi* (İstanbul 1933-34) ile İbn Sina'nın ölümünün 900. yılı münasebetiyle İstanbul'da yayımlanan kitapları tanıtmıştır.²³ Adıvar, bilim tarihi konusundaki araştırmalarına dayanan ilk bilimsel makaleleri de yine *Archeion* dergisinde 1937 ve 1938 yıllarında yayımlanmıştır. Bunlardan birincisi [7], başlangıçtan Ortaçağ'ın sonuna kadar, ikincisi [8] ise on altıncı yüzyılda Osmanlı Türklerinde bilimlerin durumunu ele almaktadır. Bu makaleler, aynı zamanda, Adıvar'ın Paris'te yayımlanan *La Science chez les Turcs Ottomans* adlı eserinin birinci ve ikinci bölümleridir. Üçüncü bölümün 1938 yılı sonunda *Archeion*'da yayımlanması²⁴ düşünülmüş ise de, Adıvar, 1939'da kitabın bütünü yayımlanmıştır. Mieli, *La Science arabe*'da Adıvar'ın *Archeion*'da yayımlanan yazılarına atıfta bulunduğu gibi, alıntılar yapmış, onun üzerinde çalıştığı konuları belirtmiştir.²⁵

Değişik ülkelerde çalışan bilim tarihçisi ve doğubilimciler, Paris'te 1932 yılında uluslar arası bir komisyon oluşturmuşlardır. Mieli'nin de yer aldığı uluslararası komisyonun bir üyesi de Dr. Adnan'dır.²⁶ 1934 yılında Coimbra'da²⁷ statüsü resmileşen bu komisyonun hedefi, doğa bilimleri ve tıp

anastatique augmentée d'une bibliographie avec index analytique par A.Mazahéri, Leiden E.J.Brill, 1966].

²² Aldo Mieli, *a.g.e.*, s.XV.

²³ *Büyük Türk Filozof ve Tıp Üstadı İbni Sina: Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tedkikler*, İstanbul, Ahmet Halid Kitabevi, 1937, Türk Tarih Kurumu yay., VII/1 (900 s.).

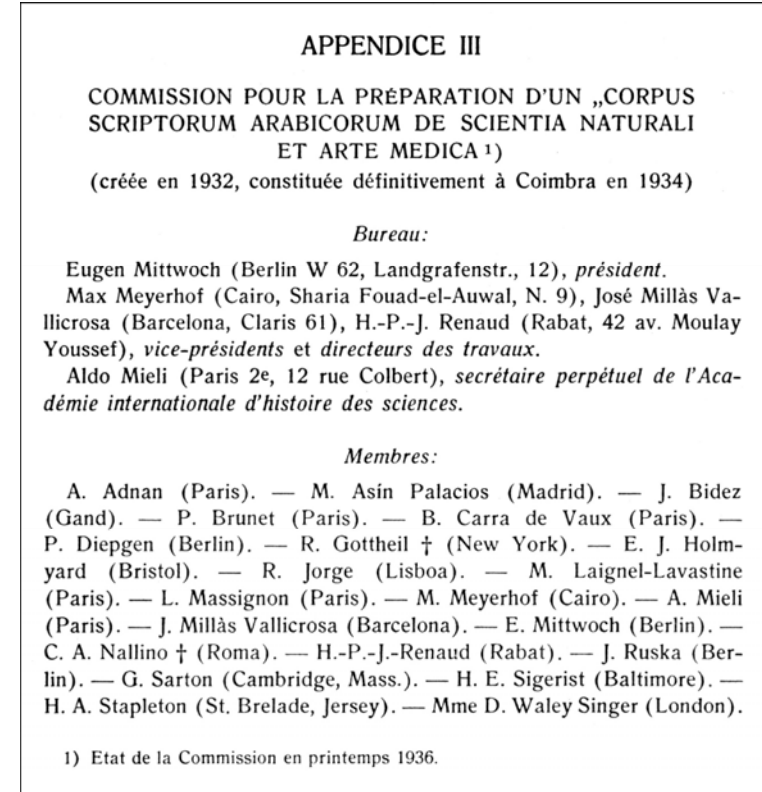
²⁴ Aldo Mieli, *a.g.e.*, s.275.

²⁵ Aldo Mieli, *a.g.e.*, s.105 (İbn Sina tanımı), 267 (Ali Kuşçu), s.274 (Ahmed Nureddin bin Ali Sümbül al-Mahali, Taşköprüzade, Cihannüma), s.281 (Piri Reis), s.197 ve 300 (S.Zeki hakkında Adıvar'ın *Isis*'teki tanıtımı), s.310 (H.Z.Ülken'in kitabının tanıtımı) ve s.392 (Adıvar'ın 'Farabi' adlı yazısı ile *Isis*'te yayımlanan 'Tasukname-i İlhani' hakkındaki yazısı).

²⁶ A. Mieli, *a.g.e.*, s.290.

²⁷ 30 Eylül - Ekim 1934'te Porto, Coimbra ve Lizbon'da düzenlenen III. Uluslararası Bilim Tarihi Kongresi'nde.

konusunda Arapça yazılmış eserlerden oluşan bir yayın dizisi hazırlamaktır.²⁸ Bu komisyonun üye listesi, Adıvar'ın temasta bulunmuş olabileceği çevre hakkında ipuçları vermektedir.

A.Adıvar'ın da yer aldığı “Arapça doğa bilimleri ve tıp yazmaları külliyyatını hazırlama komisyonu”nun 1936 yılındaki yönetici ve üyeleri (A. Mieli, *La Science Arabe*, s.290.)

Adıvar'ın Paris'te etkinliklerine katıldığı bir diğer araştırma kurumu, yukarıda belirtildiği gibi, Akademi'yi de içinde barındıran Centre International de Synthèse'dir. Adıvar, “Milli Kütüphane'nin yamacında” bulunan ve bilim tarihi, felsefe ve bilim felsefesi konusunda araştırmaların yapıldığı bu kurumda, kuantum ve görelilik konusunda verilen konferansları, yeni fizik teorilerinin bilim-din ilişkisine getirdiği boyutlar üzerindeki tartışmaları²⁹ ve yayınlarını

²⁸ Commission pour la préparation d'un “Corpus Scriptorum Arabicorum de Scientia Naturali et arte medica” adını taşıyan bu komisyonun hazırladığı ve öncelikle yayımlanması düşünülen yazmaların listeleri *Archeion*'da (c.XVII, 1935, s.86-89) ve *La Science arabe*'da (s.282-289) yayımlanmıştır.

²⁹ “Hatta Centre de Synthèse'e bu bahislerde en salahiyetle söz söyleyecek büyükler, bilhassa yeni fiziğin büyükleri Avrupa'ın dört köşesinden davet ediliyor ve münakaşalar tertip olunuyordu.” Abdülhak Adnan-Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, c.I, s.VIII.

takip etmiştir.³⁰ Dalga mekaniğinin kurucusu Louis de Broglie (1892-1987), Paul Langevin (1872-1946) dinlediği Fransız fizikçiler arasındadır.³¹ Tevfik Remzi Kazancıgil'in ifadesiyle, “tabiat ve insana aid meselelerin felsefi bir terkip ile araştırıldığı yerlerin düşünüş uslubuna” Centre de Synthèse'deki toplantı ve kongrelerde girmiştir.³² Adıvar'ın bu kurumda tanıştığı araştırmacılardan birisi de kimya tarihçisi Hélène Metzger'dir (1886-1944). Adıvar ile Metzger 1937 yılında İbn Sina'nın simya bilimine katkısı konusunu tartışmışlardır. İbn Sina'nın simyaya katkıda bulunduğunu ileri süren Metzger'i, Adıvar, İbn Sina'nın simyagerler aleyhinde yazdığı bir risalesini kanıt göstererek aksi yönde ikna etmeye çalışmıştır. Adıvar, hayatının son yıllarında bu konuyu yeniden ele alacaktır.³³

Adıvar, Paris'te bilim tarihi çalışmalarının yanı sıra felsefe konusunda da bir çeviri çalışması yapmıştır [4]. Eğitim ile sosyal gelişme arasındaki bağlantıya inanan Bertrand Russell'in (1872-1970) bilimi halka yaymak amacıyla hazırladığı ve en çok satan iki kitabından bir olan *The Problems of Philosophy* (1912) adlı eserini tercüme etmiştir. *Felsefe Meseleleri* başlıklı çevirinin önsözü 1935 tarihlidir. Adıvar, çeviriye dört sene önce [1931 yılında] “İngilizce felsefe diline alışmak” gayesiyle başlamıştır. 1935'de Paris'te toplanan “İlmî Felsefe Kongresi”nde³⁴ İstanbul Üniversitesi felsefe profesörlerinden Hans Reichenbach (1891-1953) ile karşılaşmış³⁵ ve Reichenbach'ın bu kitabın Türkçe'ye çevrilmesi gerekli kitaplar listesinde bulunduğunu söylemesi üzerine, çeviriyi yayımlamaya karar vermiştir. Eser, Russell'in felsefesini açıklamaktan ziyade bilgi teorisi üzerindedir. Adıvar, çevirinin başına eklediği 36 sayfalık önsözde Russell'in hayatını ve felsefesini tanıtmıştır. Çevirinin ilk baskısı, Adıvar Paris'te iken, 1936 yılında İstanbul'da yapılmıştır.

³⁰ *Tarih Boyunca İlim ve Din*'in kaynakları arasında CIS'in yayını *Evolution de la Physique et de la Philosophie* (Paris 1937) de bulunmaktadır.

³¹ Abdülhak Adnan Adıvar, “Işıktan ışığa” (17.IV.1946), *Dur, Düşün*, İstanbul 1950, s.16-18; “İlim ve Adalet,” *a.g.e.*, s.48.

³² Tevfik Remzi Kazancıgil, “Emraz-ı Umumiye Muallimi Dr. Abdülhak Adnan Bey,” *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, s.155.

³³ A. Adnan Adıvar, “İbn Sina et l'alchimie,” *Professor Muhammad Shafi's Presentation Volume. Armağan-ı ilmi*. Ed. S.M. Abdullah, Lahore 1955, p.1-3. Reprinted in *Natural Sciences in Islam Vol.60 - Chemistry and Alchemy VI*. Collected and reprinted by F. Sezgin. Institute for the History of Arabic-Islamic Science, J.W. Goethe University Frankfurt am Main, 2001, pp.347-349.

³⁴ Premier Congrès de Philosophie Scientifique, 15-23 Eylül 1935. “İlmî felsefe” metafiziği inkar etmekte, felsefe tarihini gereksiz saymaktadır.

³⁵ Adıvar'ın 1935'te M. H.Reichenbach ile tanışması ve İstanbul Üniversitesi'ndeki felsefe eğitimi üzerine yaptıkları konuşma hakkında bkz. A. Adnan-Adıvar, “Bir kongre, bir filozof, bir kitap,” *Bilgi Cumhuriyeti Haberleri*, Tasvir Neşriyatı İstanbul 1945, s.126-27. Bu görüşme, H.Reichenbach'ın kişiliği ve 1933 Üniversite Reformu'nda felsefe eğitiminin durumu bakımından ilginç ipuçları içermektedir.

A.Adıvar, Avrupa'da yaşadığı yıllarda iletişim kurduğu bilim tarihçilerinden birisi de, Harvard Üniversitesi profesörlerinden George Sarton'dur (1884-1956). Adıvar-Sarton mektuplaşması³⁶ 1932 yılında başlamış ve Adıvar'ın ölümüne kadar devam etmiştir. Sarton'un isteğine uyarak Adıvar, Salih Zeki'nin *Asâr-ı Bakiye*'yi tanıtan bir yazı hazırlamış ve yazı *Isis*'te 1933'te yayımlanmıştır [1]. Adıvar iki yıl sonra, *Archeion*'da da Hilmi Ziya Ülken'in *Türk Tefekkür Tarihi* adlı eserini tanıtan bir yazı yayımlanmıştır [2]. Bu iki tanıtma, bildiğimiz kadarıyla, Adıvar'ın bilim tarihiyle ilgili ilk yayınlardır.

La Science chez les Turcs Ottomans (1939)

Adıvar'ın Türk bilim tarihi açısından en önemlisi ve yıllar boyu değeri korumuş olan çalışması, II. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Paris'te yayımlanan *La Science chez les Turcs Ottomans* adlı eserdir [9]. Küçük boyutta (19x13 cm) basılan eser, Sultan Orhan'ın (1281-1360) İznik'te ilk medreseyi kurduğu on dördüncü yüzyılın başından on sekizinci yüzyılın sonuna kadar olan süre içinde Türkiye'de bilimin durumunu, matematik, astronomi, coğrafya, kimya ve tıp konusunda eser vermiş âlimler ve eserlerini inceleyerek değerlendirmektedir. Eserler, kronolojik olarak sıralanan dört bölüm içinde, konularına göre gruplandırılmıştır. Eserin başlıca kaynakları Paris ve Londra kütüphanelerindeki yazmalar ve Avrupalı yazarların Osmanlı dünyası hakkındaki eserleridir.³⁷ Adıvar, “Arapça ve Farsça yazılan bilim”in Türk asıllı âlimlerin eseri olup olmadığı meselesi”ne girmek istemediğini ifade etmiştir. Bunun başlıca sebebi, dokuzuncu, onuncu ve on birinci yüzyıllarda Orta Doğu'da yaşamış âlimlerin aslını belirlemedeki güçlüklerdir. Adıvar'ın, âlimlerin aslı konusundaki tartışmalardan³⁸ uzak durmak istediği açıktır.

Karşılaştırma yapmayı mümkün kılmak için, her bölümün sonuna, bilimin ilgili dönemde Avrupa'daki durumunu sergileyen bir kısım eklemiştir. Karşılaştırmalara dayanak, Adıvar, ikinci bölümün – on altıncı yüzyılın –

³⁶ G.Sarton, “Eski bir dostun hatırasındaki Dr. Adnan Adıvar,” *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, s.172-174. Bu mektuplaşma üzerinde bir inceleme için bkz. Feza Günergün, “Türk bilim tarihinin gelişimine tanıklık: Adnan Adıvar – George Sarton mektuplaşması,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c.VII, sayı 2, 2006, s.87-110.

³⁷ Adnan Adıvar, İstanbul Üniversitesi'ne Paris'te incelediği *Cerrahiyetü'l Haniye*'nin Bibliothèque Nationale'deki kopyasının resimlerini sağlamıştır. *Şerefeddin Sabuncuoğlu: Cerrahiye İlhaniye Paris Nüshası Resimleri / Album des dessins de Cerrahiye İlhaniye* [iç kapakta: *Kitabül Cerrahiye İlhaniye (Cerrahname)*, 870-1465], yay. S.Ünver, İstanbul, Kenan Basımevi, 1939, İstanbul Üniv. Tıp Tarihi Ens. Yay. 12 s. (Önsöz).

³⁸ Adıvar'ın kitabının Fransa'da yayımlandığı yıllarda, Türkiye Cumhuriyeti'nin kültür politikası çerçevesinde, tıp tarihi araştırmaları, Türklerin bilime katkısını ortaya koyma hedefine yönelikti. Avrupalı bilim tarihçilerinin önemli bir kısmı (G. Sarton hariç) Arapça yazan alimleri Arap asıllı olarak kabul etmekte ve bilimsel çalışmalarını Arap bilimi olarak nitelermekteydi (örnek: Aldo Mieli eserinin başlığında “la science arabe” ifadesini kullanmıştır).

sonunda “Osmanlılar, Leonardo da Vinci'nin başlattığı ve Kopernik, Kepler ve Galileo'nun katkısıyla gelişecek olan astronomi ve fizikteki büyük devrimden tamamen habersiz idiler” değerlendirmesini yapacaktır. Eserin son sayfasında ise, on sekizinci yüzyıl Osmanlı bilimini değerlendirirken ise, “Bu yüzyılda Batı'da yaşamış büyük âlimlerinin isminin Türkiye'de hemen hiç duyulmadığını, Osmanlı Türklerin Arapça yazılmış bilimin izlerini çok uzaktan takip ettiklerini ve modern bilim sahasına tereddütlü adımlarla girdiklerini” yazacaktır. Adıvar'ın Türklerin gerek Doğu gerekse Batı bilimiyle olan ilişkisine dair değerlendirmesi ve “Osmanlı Türkiyesinde ilim ve fikir namına uğranılan felâketlere”³⁹ yer vermesi nedeniyle, özellikle 1943'te İstanbul'da genişletilmiş Türkçe baskısı yapıldıktan [13] sonra, eser hem olumlu ve hem de olumsuz eleştirilere hedef olmuştur.

La Science chez les Turcs Ottomans hakkında Türkiye'de yayımlan ilk tanıtımlardan birisi, Adıvar İstanbul'a dönükten birkaç ay sonra *Yücel* dergisinde A.Vedat Günyol (1911-2004) tarafından yayımlanmıştır.⁴⁰ 1937 yılında İstanbul'da Hukuk Fakültesini bitirdikten sonra Paris'e giden ve orada hukuk doktorası yaparken Adıvarlar ile tanışan V.Günyol'un tanıtım yazısı, esas itibariyle Adıvar'ın eserinin geniş bir özetidir. Amaç, henüz Türkçesi yayımlanmamış kitabı Türk okuruna tanıtmaktır. Günyol'un tek yorumu, eserin “bitaraf bir etüt” oluşudur ve yazısına, Adıvar'ın olumsuz değerlendirmelerini aksettirmemiştir. Tanıtım yazısının kitabın ayrıntılı bir özeti olması ve Adıvar'ın o yıllarda İstanbul'da bulunması, yazının Adıvar tarafından gözden geçirilmiş olabileceğini düşündürmektedir.

1941 yılında, Fransızca baskıdan ve Adıvar'ın Türkiye'ye dönüşünden iki yıl sonra, *Varlık* dergisinde (Ankara) Cemal Sezgin⁴¹ imzalı bir tanıtım yazısı yayımlanmıştır.⁴² Sezgin yazısına “Günlük bir gazetenin bir köşesine sıkıştırılmış bir fıkradan başka matbuatımızda mevzuubahs edilmiş olduğunu görmediğim bu eseri elde etmek için hayli sıkıntı çektim” cümlesi ile başlamıştır. Eserin Paris'te ve Fransızca olarak basılmış olması, İstanbul basınına yansımaları engellemiş ve teminini güçleştirmiştir. Tanıtmanın amacı, kitabın içeriğini ve Adıvar'ın fikirlerini Türk okuruna aktarmaktır. Sezgin,

³⁹ Molla Lutfi, Kabız-ı Acemi ve Sarı Abdurrahman'ın idamlarını saymakla beraber, Batı dünyasından benzer bir örnek olarak Giordano Bruno'nun Roma'da yakılmasını (1600) vermektedir. Abdülhak Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul, Maarif Matbaası 1943, s.47, 98-100.

⁴⁰ Vedat Günyol, “Osmanlı Türklerinde İlim”, *Yücel*, c.X, sayı 55, 1939, s.22-30.

⁴¹ C.Sezgin, Doğu dilleri uzmanlarından ve İstanbul'da konsolosluk yapmış olan Clément Huart'ın (1854-1926) *Litterature Arabe* adlı eserini (1.bs., Paris 1902) *Arap ve Arap Dilinde İslam Edebiyatı* başlığıyla ve notlar ilavesiyle Türkçe'ye çevirmiştir (1.bs, İstanbul, Kanaat Matbaası, 1944, 240 s.). Diğer baskısı, *Arap ve İslam Edebiyatı* başlığı ile 1971'de Ankara'da yapılmıştır (439 s.).

⁴² Cemal Sezgin, “*La Science chez les Turcs Ottomans* (Osmanlı Türklerinde İlim)”, *Varlık*, Yıl 8, c.XI, sayı 191, 1941, s.544-546.

Osman Şevki Uludağ'ın (1889-1964)⁴³ 16 sene önce *Beşbuçuk Asırlık Türk Tıp Tarihi* (1925) adlı eserinde, Osmanlı Türklerinde fen ve doğa bilimleri tarihine ait kitapların eksik olduğunu bildirmiş olmasına dikkat çekerek Adıvar'ın eserinin hem bir açığı doldurduğunu hem de genel şikâyete cevap verdiğini yazmıştır. Sezgin'e göre kitap,

tamamen objektif bir tarihçi gözü ile kaleme alınmıştır. Bir zamanlar pek fazla rağbet bulan tarihi romantizimden mümkün olduğu kadar kaçınılmıştır. Esasen bizim gibi her bakımdan derin ve geniş bir tarihe malik olan milletler için buna hiç bir zaman ihtiyaç yoktur. O usulü yoktan tarih yaratmak isteyen milletlere bırakmalıyız. Biz aradıklarımızı vesaike istinaden bulabiliriz. Vesikalarımız ise muhtelif kütüphanelerin raflarında uyuklamaktadır. Şunu da müelliften rica etmek hakkımızdır zannediyorum: Bizim için tarihî hatta hayatî bir kıymeti hazi olan eserin bir Türkçesini neşretmelidir.

La Science chez les Turcs Ottomans hakkındaki ilk yurtdışı tanıtımı, Paris'te, École des Langues Orientales'de Fars dili ve edebiyatı dersleri veren Henri Massé (1886-1969) tarafından yapılmıştır.⁴⁴ H. Massé, Adıvar'ın, medreselerde ulema yetiştirmek için okutulan ilimleri (matematik, din, hukuk, astroloji vb.) değil fakat matematik, tıp, fiziki ve tabii ilimlerin durumunu incelediğine dikkat çekmiştir. Massé, eserin konusundaki ilk kitap olduğunu belirttikten sonra Adıvar'ın değerlendirmesini yorum yapmadan aktarmıştır.

Adıvar'ın, eserini basılır basılmaz gönderdiği Sarton'un değerlendirmesine⁴⁵ göre kitap, gösterişten uzak ve bu yüzden de hemen güven telkin eden bir eserdir. Tek üzüntüsü, eserin başın ve sonunun eksik olmasıdır: Adıvar, Osmanlı biliminin İslam bilimindeki köklerinden söz edebilir, özellikle Türk âlimleri üzerinde etkisi bulunan Arapça metinler ve Türk olarak kabul edilebilecek Arap alimler (İbn Sina ve el-Biruni gibi) hakkında bilgi verebilirdi. Zira, Sarton'a göre, İspanyollar nasıl İspanya'da yaşamış İbn Rüşd ve Maimonides (İbn Meymun) kendi ırklarından olmadığı halde, bize onlardan büyük atalarıymış gibi söz ediyorlarsa, Türklerin de atalarıyla övünmek hakları vardır. Diğer taraftan, eser, bilimin on dokuzuncu ve yirminci yüzyılda Türkiye'de durumundan söz etmediği için sonu eksiktir: Sarton, Batı biliminin Türkiye'ye giriş sürecinin çok ilgi çekici olacağı ve incelenmesi gerektiği

⁴³ Dr. Osman Şevki Uludağ tarafından *Tasvir* gazetesinde yayımlanan bir dizi makale, Adıvar'ın *Osmanlı Türklerinde İlim* adlı eserinde yer alan değerlendirmeleri içinde Uludağ'ın kendi yazılarıyla ilgili gördüğü konulara kişisel cevapları niteliğindedir.

⁴⁴ H.Massé, “Abdülhak Adnan. *La Science chez les Turcs Ottomans*,” *Journal Asiatique*, Tome 231, Janvier-Mars 1939, p.148-150.

⁴⁵ G.Sarton, “Abdülhak Adnan – La science chez les Turcs Ottomans. 182 p. Paris Maisonneuve, 1939,” *Isis*, Vol.XXXII, 1940 (Reprint 1987), pp.186-189. Bu tanıtımın Türkçe çevirisi için bkz. A.Adnan-Adıvar, “Salih Zeki ve Asâr-ı Bâkiye,” çev. Y.İşıl Ülman, not. C.Saraç, *Bilim Tarihi*, sayı 11, Eylül 1992, s.3-9 ve C.Saraç, *Salih Zeki Bey Hayatı ve Eserleri*, yay. haz. Y.İşıl Ülman, İstanbul, Kızılelma yay., 2001 içinde s.139-152.

kanaatindedir. Bunun dışında, kitapta adı geçen eser veya yazarlar hakkında sorular yöneltir veya eklemeler yapar, dizindeki bazı düzensizliklere dikkat çeker. Sonuç olarak kitap, gelecekteki araştırmalar için sağlam bir temel oluşturacak 'iyi ve makbul' bir eserdir.

Adıvar, Sarton'un *Isis*'teki eleştirilerini Türkçe baskının sonunda cevaplamaya çalışmıştır.⁴⁶ Tenkitlerden birincisi, yukarıda da ifade edildiği gibi, Adıvar'ın Osmanlı bilimini belli bir tarihte –İznik Medresesi'nin kuruluş tarihi, 1330-1332– ile aniden başlatmış, öncesi hakkında bilgi vermemiş olmasıydı. Adıvar'ın cevabı açıktır: Anadolu Türk Beylikleri dönemi bilimsel faaliyetleriyle ilgili çalışma bulunmadığı ve bu dönemi bizzat araştırarak yazmak için de ömrünün yetmeyeceği düşüncesinde olduğu için bu dönemi ele almamış ve görevi gençlere bırakmıştır. On dokuzuncu ve yirminci yüzyılda bilimin Türkiye'deki durumundan söz etmemesi de, yine bu konuda yeterli çalışma yapılmamış olmasından ve Paris'te bu konuda çalışma yapmanın zorluklarından kaynaklanmıştır. *La Science chez les Turcs Ottomans* ile aynı yıl, Tanzimat'ın yüzüncü yılı münasebetiyle 1939'da yayımlanan kitapta, Tanzimat sonrası Türkiye'de bilimin tarihi, bilim dallarının uzmanları tarafından gözden geçirilmiştir ama bu ancak bir başlangıç olarak kabul edilebilir.

Isis'te yayımlanan tanıtımı İngiltere ve Almanya'da yayımlanan diğerleri izlemiştir. Bugün Yakın Doğu İslam ve Osmanlı tarihi uzmanı olarak dünyaca tanınan, ancak Adıvar'ın kitabının yayımlandığı tarihte Londra'daki School of Oriental Studies'de okutmanlık yapmakta olan Bernard Lewis (doğ.1916), eseri "mükemmel bir küçük kitap" (excellent little book) olarak nitelemiştir.⁴⁷ Eseri, Türk düşüncesinin Ortaçağ geleneğinden çıkıp Avrupa fikirlerine açılış sürecini anlatması bakımında önemli görmektedir. Diğer taraftan Türk kültür tarihinin ihmal edilmiş bir alanını – matematiksel bilimler, doğa bilimleri ve tıp tarihi – incelemekte, birçok önemli kişilik (Piri Reis, Kâtib Çelebi, İbrahim Müteferrika vd.) üzerine monografiler ve hatta Osmanlı sosyal tarihine ait ayrıntılar (tıbbi uygulamalar ve tıp öğrencilerinin alışkanlıkları) içermektedir. Lewis, Adıvar'ın âlimlerin ırk meselesine girmeyip "Osmanlı Türkleri" nitelemesini "akıllıca" bulmuştur.

Almanya'da yayımlanan iki tanıtımdan biri⁴⁸ Berlin'den doğubilimci Richard Hartmann (1881-1965) tarafından yazılmıştır. R. Hartmann, daha ziyade kitabın konusuna, zengin kaynaklarına dikkat çektikten sonra, bazı

⁴⁶ A. Adnan-Adıvar, "Sözü Bitirirken," *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul, Maarif Matbaası, 1943, s.206-7.

⁴⁷ "La Science chez les Turcs Ottomans by Abdulhak Adnan," Reviewed by. B.Lewis. *Bulletin of the School of Oriental Studies, University of London*, Vol.X, No.2 (1940), pp.486-87.

⁴⁸ R.Hartmann, "Adnan, Abdulhak: *La Science chez les Turcs Ottomans*," *Orientalistische Literaturzeitung*, Vol.XLIV, No.9, September 1941, p.367. *Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft*'ta yayımlanan tanıtımı temin ettiğimizde ayrıca yayımlayacağız.

gramer ve basım hatalarını işaret etmiş, eseri konu üzerinde son sözü söyleme iddiasında olmayan, konuyu efsanelere sapmadan işleyen, uslubu sayesinde geniş bir okuyucu kitlesinin ilgisini çekecek "sempatik bir kitapçık" olarak nitelendirmiştir.

İstanbul Dönemi (1939-1955)

La Science chez les Turcs Ottomans'ın yayımlanmasından kısa süre sonra, Haziran 1939'da İstanbul'a dönen Adıvar, dönüşünün haftasında İstanbul kütüphanelerinde araştırmalarına başlamıştır.⁴⁹ Amacı, *La Science chez les Turcs Ottomans* adlı eserini yazarken değerlendirme imkânı bulamadığı yazma eserleri incelemek ve genişleterek yayımlamayı düşündüğü Türkçe baskı için malzeme toplamaktır.

Bu arada, İstanbul'a gelmeden önce Sarton'a gönderdiği yazısı [12] *Isis*'te yayımlanır. Bu yazıda, Süheyl Ünver'in Ayasofya kütüphanesinde bulduğu ve A.Gölpınarlı'nın tercümesi yayımladığı⁵⁰ resimli anatomi kitabı *Tansukname-i-İlhani der Ulum-u-Fünun-i-Hatai*'yi (14. yüzyıl başı) tanıtmaktadır.

Molla Lütüfi projesi (1940)

Adıvar'ın, İstanbul'daki çalışmalarına dayalı olarak yayımlanan ilk bilim tarihi çalışması, Arapça metni İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi profesörlerinden Şerefettin Yaltkaya tarafından 1938'de yayımlanan Molla Lütüfi'nin⁵¹ *Ta'zif ül-mezbah* (Sunanın iki kat büyütülmesi) adlı eseriyle ilgilidir.⁵² Adıvar, İstanbul'daki Fransız Enstitüsü ve Fransa Milli Kütüphanesi

⁴⁹ 12 Haziran 1939 tarihinde G.Sarton'a yazdığı mektup. bMS Am 1803, Houghton Library, Harvard University.

⁵⁰ *Tansukname-i İlhani der Fünun u Ulum-ı Hatai Mukaddimesi*. Çev. A.Gölpınarlı. İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü No.14. İstanbul, Milli Mecmua Basımevi, 1939, 72 s. ve 22 resim.

⁵¹ Molla Lütüfi, Fatih Sultan Mehmet ve II. Beyazıt dönemi alim ve matematikçilerindir. Ansiklopedik bilgisi ile tanınan Molla Lütüfi, aynı zamanda, Fatih Sultan Mehmed'in kütüphanecisidir. Bu göreve Ali Kuşçu'nun tavsiyesi ile getirilmiştir. II. Beyazıt dönemi medrese âlimleri arasındaki kıskançlık sebebiyle sapkınlık ve dinsizlik ile suçlanıp öldürüldüğü için Lütüfi'l-maktul (katledilmiş) adıyla da tanınmıştır.

⁵² Risale, "Delos Problemi" olarak bilinen ve 'sunanın hacmini iki katına çıkarma' problemi veya 'bir kübün hacminin iki katına çıkarma' problemini ele almaktadır. Bu matematiksel problemin 'Delos Problemi' olarak adlandırılması, Delos adasında başgösteren veba salgınıyla yakından ilgilidir. Yunanlı tarihçi Plutark'ın (MS 45-120) verdiği bilgilere göre, adada başgösteren veba salgını durdurmak isteyen halk, Tanrı Apollon'un bilgesine başvurmuş ve bilge de veba salgını yok etmek için, mevcut sunanın iki katı büyüklüğünde yeni bir sunanın inşa edilmesi gerektiğini bildirmiştir. Sunak, küb şeklinde olduğundan, mesele kübün iki katı hacmindeki yeni bir kübün hacmini hesaplamaya veya geometrik konstrüksiyonunu yapmaya dönüşmektedir. Ada halkı Platon'a başvurur ve Platon problemi çözer. Bu yüzden söz konusu problem Platon'un adıyla da alınır. Lütüfi tapınağın "Prophète David" tarafından yaptırıldığını ve vebanın tapınağın içinde çıktığını bildirir. Bunun üzerine "Prophète d'Israel'e başvurulmuş ve Tanrı da sunak iki katına çıkarılırsa vebanın söneceğini bildirmiştir. Eserde matematiksel çözüm ile ruhsal tedavi biraradadır.

araştırmacılarından Henry Corbin ile birlikte risalenin Fransızca çevirisini yapmış; Molla Lütü'nin biyografisini içeren, eseri tanıtan ve bilim tarihi bakımından değerlendiren 33 sayfalık bir giriş yazısı hazırlamıştır. Giriş, Fransızca çeviri ve Arapça metin, hepsi birarada, Paris'te 1940'ta yayımlanmıştır [11]. Giriş yazısı, Yunan ve İslam matematik tarihi konusundaki araştırmalara dayalı olarak hazırlanan bir araştırma makalesi niteliğindedir.

Adıvar ve Corbin, risalenin yazılış düzenini ve içeriğini incelemiş, kaynaklarını tartışmışlardır. Molla Lütü'nin kaynakları arasında on üçüncü yüzyıl İslam coğrafyacısı Kazvini'nin eseri⁵³ bulunmuş olmalıdır. Zira hem Molla Lütü'de hem de Kazvini'de Delos'tan ve Tanrı Apollon'un bilgesinden söz yoktur. Buna karşılık İsrail'in peygamberinden bahsedilmektedir. Ancak çözüm için yine Platon'a başvurulmuştur. Molla Lütü'nin tapınağın için bir org bulunduğunu bildirmesine dayanarak, Adıvar ve Corbin, Molla Lütü'nin eserinde Bizans kaynaklarının bulunabileceğini sürmüşlerdir.

Osmanlı Türklerinde İlim (1943)

Adıvar, İstanbul'a döndükten dört yıl sonra, *Osmanlı Türklerinde İlim* [13] adlı eseri yayına hazırdır. 1943 yılı başında, *La Science chez les Turcs Ottomans* adlı eserinin Türkçe çevirisinin Maarif Vekilliği hesabına bastırılmasının uygun görüldüğünü bildiren Maarif Vekili Hasan Ali Yücel imzalı bir mektup kendisine ulaşır.⁵⁴ Ağustos 1943'te satışa çıkan kitap hakkında ilk tanıtım Fuat Köprülü'den gelmiştir ve Adıvar'ın çalışması için alabileceği en büyük övgülerden biri olmuştur.⁵⁵

Türkçe baskı, Fransızca baskının tercümesinden ibaret değildir. Adıvar, yeni baskıya İstanbul kütüphanelerinde incelediği yazma eserler ve yazarları hakkında yeni bilgiler eklemiş, 174 sayfalık küçük boy Fransızca baskı, 225 sayfalık orta boy esere dönüşmüştür. Ancak, ikinci baskının önsözü okunduğunda, Adıvar'ın Osmanlı bilimi hakkındaki kanaatinin değişmemiş olduğu görülür.⁵⁶

Bu eseri okuyanlar, Osmanlı Türkiye'sinde müsbet ilimlerin XIX. Asra kadar ancak "arap ve fars dillerindeki ilim" in eksik ve bazen da yanlış bir devamından ibaret olup, ne muhteva ne de metod itibarıyla, "yunan mu'cizesi"nin şarka intikali ile aldığı şekilden ayrı bir şekil almadığını ve mamafih bu ilimlerin,

⁵³ Al-Kazvini'nin sunak meselesini içeren bir eseri olduğunu Adıvar'a Kahire Fuad I Üniversitesi profesörlerinden Paul Kraus bildirmiştir. Abdülhak Adnan, *La Science chez les Turcs Ottomans*, s.45.

⁵⁴ 29.1.1943 tarihli bu mektup (İst. Üniv. İstanbul Tıp Fak. Deontoloji Anabilim Dalı arşivi).

⁵⁵ Şeref Etiker, "Adnan Adıvar için övgü ve eleştiri," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c.VII, sayı 2, 2006, s.111-117.

⁵⁶ Abdülhak Adnan-Adıvar, "Söze başlamadan," *Osmanlı Türklerinde İlim*, s.IX.

garptan fikir ve metod olarak, yeniliğe doğru yürüdüğü nâdir safhalar olmuş ise, onların ehemmiyetle belirtildiğini görecektir.

Adıvar'ın bu açıklaması, diğer bir ifadeyle kitabında Türklerin bilime katkılarını yüceltmemesi, kitabın Türklerin aleyhinde ve Türklerin başarılarını diğer ırklara mal eden bir belge olarak değerlendirilmesine sebep olmuştur. Bu ve benzeri görüşler, "Harbin o şüpheli havası içinde türeyen mahiyeti meçhul ırkçılığa" bağlanmıştır.⁵⁷

Zaman zaman fikir hayatımıza musallat olan bu fanatik düşünce, Adnan Adıvar'ın *Osmanlı Türklerinde İlim* kitabını da itham ediyor ve üstad-ı mefahirimizi başka ırklara mal etmekle suçlandırıyordu. Bir muharrir, bu masum ve namuslu kitabı Türklük aleyhine yazılmış bir hüccet olarak itham etmişti. O zaman bu zata ben *Vatan* gazetesinde bir cevap yazmıştım....

Bazı kimseler, birinci sayfayı bile görmeden hüküm vererek Adıvar'ın "eski Türk kültür hayatının bir dalı üzerine keskin ve müspet bir düşünce ile bakışını, sığ bir milliyetçilik telakkisine göre hayli yadırgamışlardır."⁵⁸ Ancak, aşağıda görülebileceği gibi, olumlu görüşler de ifade edilmiştir.⁵⁹

Osmanlı Türklerinde İlim Tarihi, mübalağa ve tefahüre aslâ sapsapmadan, aşağılık hissini hiç de duymadan hâdiselere zamanın kıymetlerini izâfe edip vâkıaların tesbit ve mukayesesi ile vücut bulmuş, tamamen objektif bir eserdir. Hakiki bir ilim adamının bu zaviyeden görüp düşüncüsü ile bize sunduğu eser, milletini küçümseyenleri de, hiçbir hakikate ulaşmadan kuru böbürlenmelerle şişenleri de memnun etmemiş olabilir. Adnan Adıvar bu iki kutbun ikisine de lakayttır, çünkü o, yakın tanıdığı ve çok sevdiği Tefik Fikret'in "Hak bellediği yolunda" yalnız yürümüştür.

Eser, gelişmemiş taraflarımızı bize göstermesi ve bizi bize tanıtmaya bakımından da önemli ve değerli bulunmuştur.⁶⁰

Kendini her şey sanan, hiçbir şey değildir. İnkişaf etmemiş taraflarımız nelerdir? Bunları müspet bir şekilde bilmezsek, yön duygumuzu kaybetmiş oluruz. Bizi, bize tanıtacak ve inandıracak olan müspet ilimden başka hiçbir şey değildir.... *Osmanlı Türklerinde İlim*'de insanı derin derin düşündürecek daha bir yığın vesika ve hüküm var. Çok soğukkanlı, çelik keskinliği ile yazılmış bazı cümleler karşısında, bir nevi korku ve dehşet hissi içinde kaldığımı itiraf etmeliyim. Fakat ne olursa olsun hakikat hiçbir şeye değişilmez. Bu kitabı, bir defa mütalea olunup bir kenara konacak herhangi bir tetkik eseri saymıyor, bilakis masamızın üzerinde bulundurup, memleket meseleleri üzerinde düşünürken doğruyu görmek için, sık sık müracaat edilmesi gereken bir rehber kıymetinde buluyorum.

⁵⁷ Cahid Tanyol, "Adnan Adıvar'ın düşünce ve kanaatleri," *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, s.194.

⁵⁸ Mehmet Kaplan, "*Tarih Boyunca İlim ve Din*," *İstanbul*, c.I, sayı 11, 1 Mayıs 1944, s.9.

⁵⁹ Kâzım İsmail Gürkan, "Adnan Adıvar," *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, s.143.

⁶⁰ Mehmet Kaplan, "*Osmanlı Türklerinde İlim*," *İstanbul*, c.I, sayı 6, 15 Şubat 1944, s.6, 15.

1926'da Deutsche Morgenlaendischen Gesellschaft (DGM)'in İstanbul şubesini kurmak için Türkiye'ye gelen ve 1935-49 arasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Doğu dilleri hocası yapan Alman doğubilimci Hellmut Ritter'e (1892-1971)⁶¹ göre Adıvar, "Sarton'un hiçbir zaman dolduramayacağı bir boşluğu fevkalade güzel bir tarzda doldurmuştur." Arap ve Fars milletleri, bu eser ile kıyaslanabilecek bir eser yazmamışlardır. Ritter, kitabın birer nüshasını hocası C.Brockelman'a, *Orientalische Literatur Zeitung*'a (OLZ) ve *Zeitschrift der Deutsche Morgenlaendische Gesellschaft*'a (ZDMG) göndermek istediğini bildirmektedir.⁶²

Osmanlı Türklerinde İlim, yayınından dört yıl sonra 1947 yılında Harvard Üniversitesi'nden Richard N. Frye tarafından *Isis*'te tanıtılmıştır.⁶³ R.N.Frye'e göre kitabın önemi, Osmanlı bilimini araştıranlara yayımlanmamış kaynakları veren gerçek bir rehber, bir elkitabı olmasıdır. Frye, Osmanlı bilim tarihinin sorunlarını tartışmanın uzmanlığı dışında olduğunu bildirerek, Adıvar'ın "Türklerin Batı bilimini izlemekte geri kaldıkları" şeklindeki yorumlarını değerlendirmez, Türkçe (ikinci) basıma eklediği yeni bilgileri sıralamakla yetinir: Fransızca (ilk) basımda yer almayan yazma eserlerin başlıklarını, kütüphane adları ve yer numaraları yanında Brockelmann'da bulunup bulunmadıklarını da belirtmiştir. Tanıtımı öyle hazırlamıştır ki, Fransızca baskıyı ve İngilizce tanıtım yazısını birlikte okuyanlar, yazma eserler hakkında Türkçe basımda verilen bilgilerin büyük kısmına ulaşmış olmaktadır. Diğer taraftan, tanıtma yazısı, , on dördüncü yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla kadar, Osmanlı biliminin gelişim çizgisini genel hatlarıyla okuyucu için özetlemektedir. Frye, Adıvar'ın yazımını "açık ve direkt, örnek alınacak bir model!" olarak nitelendirmektedir.

⁶¹ Thomas Lier, "Hellmut Ritter in Istanbul 1926-1969," *Die Welt des Islams*, New Ser. Vol.38, issue 3, The Early Twentieth Century and its Impact on Oriental and Turkish Studies (Nov.1998), pp.334-385.

⁶² H.Ritter'in A. Adıvar'ın Ankara'daki adresine (Ayet Sayar evinde, 40 Bayındır Sok. Yenişehir) yazdığı 25.7.1943 tarihli mektup. (İst.Üniv. İstanbul Tıp Fak. Deontoloji Anabilim Dalı arşivi).

⁶³ Richard N.Frye, "A.Adnan Adıvar: *Osmanlı Türklerinde İlim* (Science among the Ottoman Turks)," *Isis*, Vol.XXXVIII, No.1/2 (Nov., 1947), pp.121-125. Richard Nelson Frye (doğ.1920) İran ve Orta Asya araştırmaları uzmanıdır. 1948-1990 yılları arasında Harvard Üniversitesi'nde profesörlük yapmış, bu üniversitede Orta Doğu Araştırmaları Merkezi'ni ve Amerika'da ilk İran araştırmaları programını kurmuştur

DEUTSCHE MORGENLÄNDISCHE GESELLSCHAFT
ZWEIGSTELLE ISTANBUL / BEBEK, İNŞİRAH S. 34
Prof. Dr. H. RITTER Telefon : 36. 80

25.7.43

Pek muhterem Adnan Bey,

Dün talebelerimden birisi yeni çıkan eserinizi bana getirdi. Her ne kadar daha leikiyle içine delamadım da, ilk intiba çok lehindedir. Sarton'un hiç bir zaman dolduramayacağı bir boşluğu fevkalade güzel bir tarzda doldurmuşsunuz. Yalnız zatı alinizi değil, aynı zamanda da Türkleri tebrik etmek lâzımdır, çünkü diğer şark milletleri, ne arab ne acem, buna mm mukayese edilecek bir esere malik değiller, hemde aralarında sizin gibi mm hem gerb, hem şark ilmini ve usulünü enler bir muşteli' 'elâ l-ufqeyn ve fâris el-meydâneyn mevcud olduğunu çok şüpheli görüyorum. Kessera llşu emşâleküm vemette'anâ bidevâmi ifşâstiküm! Kitabınızın bir nüshasını yeniden yazmakta olduğu GAL'inde istifade etmesi için hocama Brockelmann'a göndermek istiyorum. Hem de Kâneti mm eserinin mahasinini neğri için - ve in kâmm ş-şemsü mm mustağniyeten an il-işâretü ileyhâ - bir iki nüshasını OLZ , ZDMG gibi bazı mecmualara berayitakdir göndermek arzusunda bulunuyorum. Brockelmann her halde çok sevinecek ve istifade edecek, ve eğer aynı zamanda kendisine, bu kadar özlediğiği Mir ALI Şir meselesinin halli müjdesini mm verebilecek olursam, sevincinâkin haddü nihayeti olmayacağından eminim. (Daktiloluğumun noksenini affetmenizi rica ve) hürmetlerimin arzını kabul buyurmanızı istirham ederim.

H. Ritter

Bu tanıtımın daha önce Aydın Sayılı tarafından yapılması beklenirdi. Sayılı bunu yapmamış, ya da eleştirisi *Isis* dergisinin editörü tarafından yayımlanmaya uygun bulunmamıştır. Sayılı, 1948'de yayımlanan *Hayatta En Hakiki Mürşit İlimdir* başlıklı kitabında da Adnan Adıvar'ın eserlerine hiç değinmeyecektir.⁶⁴Eser, genel olarak Türk

⁶⁴ A.Sayılı, *Hayatta En Hakiki Mürşit İlimdir*, 1.bs., Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1948, "Eğitim Enstitüsü yay., 5"; 2.bs., Ankara, Gündoğan yay., 1989, 3., 4., bs., Ankara Kültür Bakanlığı yay. 1990, 2001.

tarihine ve kültürüne meraklı okuyucuya hitap etmiş olmalıdır: Zira kitabın yayımlandığı tarihte, Türkiye’de bilim tarihi konusunda çalışanların sayısı çok sınırlı ve bilim tarihi araştırmaları henüz kurumsallaşmamış idi.⁶⁵ İlk kürsü, Ankara’da, A.Sayı tarafından 1952’de kurulacaktı. Adıvar’ın araştırmalarının, G.Sarton geleneğini izleyen kürsünün çalışma programının şekillenmesinde – en azından kuruluş yıllarında – herhangi bir etkisinin olduğu söylenemez. Eser, 1984 sonunda İstanbul Üniversitesi’nde kurulan Bilim Tarihi Anabilim dalının verdiği bilim tarihi lisans derslerinde yardımcı ders kitabı olarak kullanıldı. Ancak, konusundaki ilk ilmi teşebbüs olduğu belirtilse de, içerik ve bakış açısı bakımından eleştirildi: “Kitapta bilgi eksiklikleri ve hatalar bulunduğu gibi, o nesil Türk aydınlarının Osmanlı tarihi karşısındaki öfkeli yaklaşımlarının tesiriyle, Osmanlı bilimine bu bakışlarını yansıtma talihsizliğini taşıdığı” ifade edildi.⁶⁶ Burada, Adıvar’ın araştırmalarını kurumsal destekten yoksun, yalnız başına ve kendi merak ve gayretiyle yürüttüğünü unutmamak gerekir. Etrafında, ona araştırmalarında yardımcı olacak öğrenciler veya bir araştırma ekibi yoktur. Bu husus onun eserini daha da değerli kılmaktadır. Diğer taraftan, Adıvar’ın Osmanlı biliminin yetersizliğini ortaya koymak gibi bir hedefle araştırmalarına başlamadığını belirtmek gerekir. Adnan Adıvar’ın dünya görüşü özünde gelenekçidir; Osmanlı kültüründen hiç kopmadığı söylenebilir. Avrupa kütüphanelerindeki sınırlı araştırmalarının sonucunda elde ettiği verileri, aynı dönemlerde Avrupa’daki gelişen bilimin tarihiyle karşılaştırarak kişisel değerlendirmesini ortaya koymuştur. İstanbul kütüphanelerindeki çalışmalarıyla, kitabını geliştirmiş ise de, olumsuz değerlendirmesini değiştirmemiştir. Ayrıca Adıvar, Osmanlı’da bilimsel eserlerin, bilim adamlarının bulunmadığını söylemez – aksine ulaşabildiği her eseri kitabına almıştır – ancak bu eserlerin içerdiği bilgilerin, İslam’dan miras alınan birikime yeni, orijinal bilgi katıp katmadığını ve Osmanlı Türklerinin Avrupa’daki yeni bilimsel bilgiyi – teknik bilgi hariç – ne ölçüde izlediğini, aktardığını tartışmaya açmıştır. Adıvar’ın eserinden yaklaşık 60 yıl sonra, Osmanlı döneminde üretilmiş (telif, tercüme, muhtasar/özet, şerh/açıklama vd.) bilim eserlerinin katalogları yayımlanmıştır.⁶⁷ Bu kataloglardaki eser sayısı, Adıvar’ın o günkü imkânlarıyla kütüphanelerde şahsen çalışarak belirlediği eserlerden sayıca daha fazla olmakla birlikte, Adıvar’ın başlattığı tartışma bugün de sonuçlanmış değildir.

⁶⁵ Feza Günergun, “İ.Ü. Bilim Tarihi’nin Kurumsallaşması: Araştırmalar ve Eğitimi Programları (1984-2004),” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi: Türk Bilim Tarihi*, c.II, sayı 4, İstanbul 2004, s.545-580.

⁶⁶ E. İhsanoğlu, “Osmanlı bilim tarihi konusundaki araştırmalar hakkında bazı notlar,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, İstanbul, İst. Üniv. Edebiyat Fak. Yay. 1995, s.50.

⁶⁷ IRCICA’nın (İstanbul) “Osmanlı İlim Tarihi Literatürü Serisi” içinde 1997’den itibaren astronomi, matematik, coğrafya, ve tabii ve tatbiki bilim dalları için yayımlanan bio-bibliyografyalar.

Tarih Boyunca İlim ve Din (1944)

Adıvar’ın İstanbul’da yayımlanan bir diğer önemli eseri *Tarih Boyunca İlim ve Din*’dir [14]. Eser *Osmanlı Türklerinde İlim*’den sonra yayımlanmış olmasına rağmen, Halide Edip, onun Adıvar’ın ilk eseri olduğunu kaydetmesi,⁶⁸ büyük olasılıkla, Adıvar’ın yazmayı planladığı ve üzerinde çalışmaya başladığı ilk bilim tarihi projesi olmasından kaynaklanmıştır.

Adıvar’ın Londra’da yaşadığı günlerde, elektrik, optik ve moleküler fizik konusundaki araştırmaları yanında bilim ile dini uzlaştırma konusundaki konferans ve kitaplarıyla da tanınan Nobel ödüllü Robert A. Millikan’ın (1868-1953) *Evolution in Science and Religion* (1927) adlı kitabını ‘İlim ve Din’de Tekamül’ başlığı ile Türkçe’ye çevirdiğine daha önce işaret etmiştik. Adıvar’ın “O tercümeyle bir mukaddime yazmaya kalkışınca iş uzayıp ayrıca iki cilt eser meydana gelmişti” ifadesi,⁶⁹ Millikan’ın eserinin *Tarih Boyunca İlim ve Din*’in telifine götüren temel eserlerden biri olduğunu düşündürmektedir. Bu eser, ayrıca, *Tarih Boyunca İlim ve Din*’in önsözünde ilk anılan üç eser arasındadır.⁷⁰

Adıvar’ın din-bilim ilişkisini incelemeye yönelmesi, on dokuzuncu yüzyılın başında geliştirilen kuantum ve görelilik teorilerinin içerdiği rastlantı ve olasılık unsurlarının, 1925 ve 1926 yıllarında İngiltere ve Amerika’da, bilimin doğa yasalarını açıklamadaki başarısını tartışmaya açmasıyla olmuştur. İlahiyatçılar ve hatta bazı fizikçi ve biyologlar, bu yeni teorilerin ışığında bilimin gücünü sarsıldığını ifade etmişler, böylece, doğa olaylarını açıklamada din ile bilimi uzlaştıran yeni bir görüş doğmuştur. Bu görüş, bilimin üstünlüğünü savunan bilim adamlarının tepkisini çekmiş, yeni tartışmalar yaratmıştır. Bu yeni akım ve tartışmalar Adıvar’ın ilgisini çekmiş, kendi deyişiyle “kafasına çarpan bu rüzgâr” ona “ilim ve din münasebetlerinin hikâyesi”ni yazma hevesini vermiştir. Başlangıçta yirminci yüzyılın ilk otuz senesindeki din-bilim ilişkisini irdelemeye karar vermiş ise de sonradan Yunan öncesi devirlere, bilim-din ilişkisinin doğuşuna kadar geri gitmiştir.⁷¹

Kitap, Museviliğin, Hıristiyanlığın ve İslamiyet’in bilim ile olan ilişkisini incelemek üzere de, esas itibarıyla bir bilim tarihi kitabıdır ve bilimin tarihsel gelişimi içinde din-bilim ilişkisine de yer vermiştir. Din-bilim arasındaki anlaşmazlıkları, çekişmeleri açıklarken, olayları olduğu gibi nakletmiş, kendi

⁶⁸ “Neden acaba ilk eseri “ilim ve din”dir? sorusunu sorar Halide Edip. Bkz. “Dr.Abdülhak Adnan-Adıvar’ın Portresi,” *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, s.34.

⁶⁹ Abdülhak Adnan-Adıvar, “İlmi vakıflar” (Şubat 1946), *Dur, Düşün*, s.93.

⁷⁰ Diğer iki eser, yayım tarihi sırasına göre A.S. Eddington’un (1882-1944) *The Nature of the Physical World* (Cambridge 1929) ve A.N.Whitehead’in (1861-1947) *Science an the Modern World* (Cambridge 1930) başlıklı eserleridir. Abdülhak Adnan-Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, c.I, s.VII.

⁷¹ Abdülhak Adnan-Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, c.I, s.X.

görüş ve yorumunu eklememiştir. Bununla birlikte, kitabın son satırları, insanlığı karanlıktan aydınlığa bilimin çıkaracağı yönündeki kuvvetli inancını yansıtır.

Kitabın çıkış noktası 1920'lerdeki bilimde sarsıntı tartışmaları olsa da, Felsefeci Dr. Ziya Somar'ın (1906-1978) ifadesiyle⁷²

Bütün Garp ilim kültürünü, felsefe ve din düşüncesiyle beraber, bir bütün halinde ve canlı bir panorama şeklinde gözümüzden geçirecek bir tarih yapmak istedi. Burada ne ilimle dinlerin birbirlerine nasıl çelme taktıklarını göstermeği, ne de, ilimlerin dinlere nasıl yan çizdiklerini dramatik bir hikâye üslubıyla anlatmayı düşündü. Belki de bir Felsefe Tarihi kanevası içinde bir İlim Tarihi olacaktı. Fakat felsefe kelimesinin (metafizik) geleneğine karşı haklı kuşkusu olan her müsbet ilim kafalı insan gibi, Doktor Adnan Adıvar da kitabını baştan başa işleyen felsefi düşünüşün hâkim tesirine rağmen, buna bir ilmi felsefe tarihi şekli vermedi (*Tarih Boyunca İlim ve Din*) adını uygun buldu.

Kitabın kaynakçası, Adıvar'ın, başta bilim tarihi, felsefe, felsefe tarihi, dinler tarihi olmak üzere değişik konularda Fransızca, İngilizce, Almanca ve Türkçe yazılmış 150'ye yakın eseri incelediğini göstermektedir. Bunlar arasında, A.Einstein, M.Planck, L. de Broglie gibi fizikçilerin; J.Draper, H.Bergson, E. Boutroux gibi din-bilim ilişkisini ele alan yazarların; G. Sarton, A.Mieli, A.Rey, R.Ball, J.Needham, C.Singer gibi bilim tarihçilerinin; B. Russell, W. Heisenberg gibi filozofların eserleri yanında IX. Uluslararası Felsefe Tarihi Kongresi (Paris 1937) bildirimleri ve *Isis* dergisi gibi yayınlar bulunmaktadır. Adıvar, Türk yazarlardan Ahmed Mithat, Akil Muhtar Özden, Fuad Köprülü, Hüsnü Hamid Sayman, Kâtib Çelebi, Mehmed Mansur, Mehmed Refik Fenmen, Salih Zeki, Şerefeddin Yaltkaya, Vasfi Yener'in eserlerini, Türk Tarih Kurumu'nun İbn Sina kitabını ve Üniversite Konferansları (1935-42) adlı diziyi incelemiştir.

Adıvar, yüz elliye yakın kaynağı inceleyip, yeni bir düzen içinde yazdığı metni "kompilasyon (toplama)" olarak nitelendirmekten çekinmemiştir. Bilim-din ilişkisi konusunda bir eser tercüme etmek yerine derleme yapmak, çok sayıda esere başvurmasını gerektireceğinden onun için daha öğretici olacak ve herkesin anlayabileceği dilde bir metin ortaya çıkarabilecektir. Eseri avamileştirme (vulgarisation) şeklinde yazmak için çok uğraştığını ancak bilimsel ve felsefi kavramları, onların manasını bozmadan basit, herkesin anlayabileceği şekilde ifade etmenin güçlüğünden bunda tam başarılı olamadığını itiraf eder.

Eserin derleme olduğunu öğrendiklerinde, yalnızca "orijinal eser ve senteze önem veren bazı münevverlerin dudak bükeceklerini" tahmin

⁷² Ziya Somar, "Doktor Adnan Adıvar," *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, s.179-180.

etmektedir. Ölmez eserlerin tercümesinin gereğini vurgulamakla birlikte, "orijinal eserlerin doğmasını bekleyecek veya körün bellediği deynek gibi her yerde tercümeyle koşacak yerde iyi kompilasyonlar yapmanın hem yazar hem de okuyucu için daha faydalı" olduğuna inanmaktadır.

Yayınını takiben gazetelerde yer alan yazılar,⁷³ Batı kültürü içinde yetişmiş yazarlar tarafından eserin yüceltilmesini gösterir. İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi profesörlerinden Dr. Akil Muhtar Özden (1877-1949), eseri "ciddî kitap koleksiyonumuzu zenginleştiren" bir eser olarak niteler ve çok kişi tarafından okunmasının gerektiğini vurgular. Bilim adamlarının geçmişteki başarılarını sergileyen Adıvar'ın bu kitabı, Türkleri bilimsel araştırmalara sevk ederek, Türkiye'de ilmi zihniyetin oluşmasında etkili olabilecektir. Özden, kitabın "ilim tarihi" eseri olarak önemine de dikkat çekmiştir.⁷⁴

Edebiyatçı Vâlâ Nureddin'e (1901-1967) göre, geniş tabakalara hitap etmesini bilen bir münevver olan Dr. Adıvar, şahsiyetinden beklenen ciddiyet içinde bilimin "din ile kâh bağdaşarak, kâh çatışarak beraber yürümesini" herkesin anlayacağı şekilde kaleme almıştır. Vâ-Nû'nun kitaptan yaptığı alıntılar "sırf bizden olanı herkesinkinden üstün görme isteğinden" kaynaklanmıştır ki bu da, o günkü neslin hissettiği dayanılmaz bir arzudur. Alıntılarının birisi felsefe – din ilişkisi hakkındaki görüşleri sebebiyle Farabi'nin İslâm ilâhiyatçıları, mutasavvıfları tarafından hücumu uğradığını, diğeri ise, İskenderiye Kütüphanesi'nin Hıristiyanlar tarafından yakıldığını açıklamaktadır⁷⁵

Edebiyat Fakültesi'nin Türk Dili ve Edebiyatı kürsüsünün genç doçentlerinden Mehmet Kaplan'a (1915-1986) göre⁷⁶ *Tarih Boyunca İlim ve Din*, skolastik zihniyet ile ilmi zihniyetin çok değişik zaman ve mekanlarda cereyan eden mücadelesidir. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*'de "dar bir alanda teşrih ve mahkûm ettiği skolastik zihniyeti" bu sefer dünya kültür tarihinde bütün genişliği ile ortaya koymuştur. Her iki eserinde de gerçeğe ancak doğayı inceleyerek varılacağı fikri hâkimdir. Kaplan'a göre, "Adnan Adıvar'ın eserini anlamağa bile çalışmadan hiddetlenen zihniyet onun kitabında yıkmak istediği skolastik zihniyetin son kalıntılarından başka bir şey değildir. Adnan Adıvar'ın eserleri gençlik için rehber, Türk kültürünün gelişmesi için

⁷³ Gazete tanıtma yazılarından kitabın ilk cildinin Nisan 1944'te ikinci cildinin Temmuz 1944'te yayımlandığı anlaşılmaktadır.

⁷⁴ Akil Muhtar Özden, "Bir kitab hakkında düşünceler, *Tarih Boyunca İlim ve Din*," *Cumhuriyet*, Sayı 7081, 2 Mayıs 1944 (İst.Üniv. İstanbul Tıp Fak. Deontoloji Anabilim Dalı arşivi) [M.Tevfikoğlu, *Akil Muhtar Özden*, Ankara, Türk Kültürünün Araştırma Enst. Yay., 1996 içinde s.175-178.]

⁷⁵ Vâ-Nû [Vâlâ Nureddin] "*Tarih Boyunca İlim ve Din*" *Akşam*, 25 Nisan 1944 (İst.Üniv. İstanbul Tıp Fak. Deontoloji Anabilim Dalı arşivi).

⁷⁶ Mehmet Kaplan, "*Tarih Boyunca İlim ve Din*," *İstanbul*, sayı 11, 1 Mayıs 1944, s.9.

önemlidir.” Bir edebiyatçı olarak *Osmanlı Türklerinde İlim*'in uslubunu monoton ve neşesiz bulan Kaplan, *Tarih Boyunca İlim ve Din*'de Adıvar'ın ifade kıvraklığını ve canlılığı yakaladığını, konunun her satırda genişlediğini, fikrin derinleştiğini, başkalaştığını, renk ve ışık kazandığını, kitabın zevkle okunduğunu yazmıştır.

Rıza Tevfik de, kitabı özellikle üniversite gençliğine tavsiye etmektedir. Kitap, Osmanlı Türkiyesi'nin ilim tarihinde benzeri yazılmamış bir eserdir. Rıza Tevfik ilk yazısında,⁷⁷ Adıvar'ın Eski Yunan filozofları hakkındaki değerlendirmelerinin doğruluğunu vurdular. İkinci yazısında⁷⁸ ise, kitabın İslam'da din-bilim ilişkisini konu alan bölümlerini değerlendirir. Rıza Tevfik'in “dinin ilmi mübaheselere mütehâkkimane müdahalesi” olarak nitelendirdiği skolastik felsefeyi, Adıvar'ın çok iyi ve kolay anlaşılır tarzda açıklamıştır. Rıza Tevfik, ilim ve dinin ayrı tutulmasını yoksa aralarındaki ‘husumet’in sürececeğini savunan İbn Rüşd ve ayrıca Fârâbi ve İbn el-Hezem hakkında Adıvar'ın verdiği bilgileri beğenir. Rıza Tevfik, bu değerlendirmeleri yaptığı yıllarda 75 yaşındadır ve Adıvar'ın kitabı hakkında yazarken, öğrencisinin başarılı ödevini değerlendiren bir hoca gibidir.

Ankara Üniversitesi DTCF sosyoloji doçenti Niyazi Berkes'e (1908-1988) göre kitap, ilimin gelişimini din-bilim ilişkisi bakımından ele aldığı için alelâde bir ilim tarihinden daha üstün bir eserdir. *Osmanlı Türkleri'nde İlim* adlı eserin ‘bütün meziyetlerini’ taşımaktadır. Adıvar, Fransız Devrimi sonrasında bilimin yükselişi karşısında dinin teolojik temellerinin yıkılması ve dine dayalı geleneksel toplum düzeninin bozulması üzerine “cemiyeti bu modern ilim denen şeye dayanan materyalistlerin eline kaptırmak” istemeyen çevrelerin I. Dünya Savaşı sonrasında bilimin yeniden yapılanma ihtiyacı karşısında başlattığı “irtica hareketleri”ni derin bir anlayış ile anlatmaktadır. Bu bakımdan üstün bir eserdir. Bununla birlikte Berkes'in eleştirileri vardır: Psikoloji, sosyoloji ve sosyal antropoloji ihmal edilmiş, bilim-din ilişkisi sosyolojik bir çerçeve içinde ele alınmayıp, A. Smith, Malthus Ricardo ve K.Marx gibi yazarların eserleri “ciddi bir alakaya hedef olmamıştır.”⁷⁹

Ahmet Emin Yalman'a göre⁸⁰ “ilim ile din arasındaki mücadelenin hikâyesini böyle bir üslupla anlatan kitabın eşine en ileri memleketlerin

⁷⁷ Rıza Tevfik, “*Tarih Boyunca İlim ve Din*,” *Akşam*, 3 Haziran 1944, s.2, 4 (İst.Üniv. İstanbul Tıp Fak. Deontoloji Anabilim Dalı arşivi).

⁷⁸ Rıza Tevfik, “*Tarih Boyunca İlim ve Din – Dr. Adnan Adıvar'ın eseri*” *Akşam*, 24 Haziran 1944, s.5, 6 (İst.Üniv. İstanbul Tıp Fak. Deontoloji Anabilim Dalı arşivi).

⁷⁹ Niyazi Berkes, “*Tarih Boyunca İlim ve Din*,” *Tan*, 2 Ağustos 1844 (İst.Üniv. İstanbul Tıp Fakültesi Deontoloji Anabilim Dalı arşivi).

⁸⁰ A.E.Y [Ahmet Emin Yalman], “*Tarih Boyunca İlim ve Din*,” *Vatan*, 12 Temmuz 1944. İst.Üniv. İstanbul Tıp Fak. Deontoloji Anabilim Dalı arşivi).

edebiyatında da nadir tesadüf edilir.” Yalman, ikinci cildin içeriğini özetlerken, Avrupa ve Amerika'da dinin evrim teorisine karşı çıkışına işaret etmiş ve Türkiye'den de “dinin garp tıbbını hoş görmediğine” dair örnekler vermiştir: Ahmet Mithat Efendi'nin maymunlar hakkında yazı yazmasının yasaklanması, bu yasak II. Meşrutiyet'e kadar devam ettiği için tıp fakültesinde evrim kuramından (tekamül nazariyesi) bahsedilmemesi, II.Meşrutiyet'ten sonra evrim kuramından bahseden ilk tıbbi eserde bu kuramın şiddetle reddedilmesi, II.Meşrutiyet'te bile dış doldurulmasının şer'an caiz olduğuna dair fetva verilmemesi ve ilk fetvanın 1924'te BMM hükümetinin Şeriye Vekili Musa Kâzım Efendi tarafından imzalanması.

Isis'teki tanıtım, Princeton Üniversitesi Doğu Araştırmaları (Oriental Studies) profesörü Lewis W. Thomas tarafından yapılmıştır.⁸¹ Eleştirmene göre *Tarih Boyunca İlim ve Din*, Adıvar'ın o güne kadar yazdığı eserler içinde konusu ve potansiyeliyle en önemlisidir. Adıvar'ın kitabının orijinal bir eser olmadığını açıklaması, başarısının büyüklüğünü etkilememektedir. Eser, Batı düşüncesi yanında İslam düşüncesinin gelişimini açıklıkla, yoğunluk ve tarafsızlıkla, sağduyu ve düzen içinde sergilemektedir. Her durumda gerçekler açıklanmış, uzlaşmazlıklardan uzak durulmuştur. Önemsiz konular ayıklayarak konunun esasını incelenmiştir. Dünya düşünce tarihi hakkında Türk okuyucusunun eline şaşırtıcı derecede eksiksiz bir başvuru eser, bir rehber sunulmuştur. İslam dillerinde yazılmış bir benzeri olmadığı gibi, diğer dillerde de benzerleri az sayıdadır. Türk okuru burada yalnızca akıl ile karşı karşıyadır. Eserin dili konusuna gelince, Osmanlı Türkçesinin gereksiz karmaşıklığı ve aşırı “saflaştırılmış” yeni Türkçe'nin gayretkeşlikleri bulunmamakta, yazarın olgun ve hoşgörülü kişiliğini yansıtmaktadır. Thomas'a göre, Adnan Adıvar'ın ve özellikle bu kitabının potansiyel etkisinin değeri biçilemez ve ülkesinin gençlerinin, onun kendilerine cömertçe sunduğu fırsatları iyi kullanması ümit edilir.

Tarih Boyunca İlim ve Din hakkında tanıtım yazarlardan birisi de Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu (1900-1978)'dur. Adıvarları Türkiye'den ayrılmadan önce, TCF içinde tanıyan Karaosmanoğlu, çeşitli dergilerde yayımlanan yazıları sebebiyle 1925'te Şark İstiklal Mahkemesinde yargılanıp tutuklanmış, suçsuz görülerek serbest kaldıktan sonra gazeteciliği bırakmış, uzun yıllar ziraat ile uğraşmış, ancak 1940'lı yıllarda CHP yönetimini eleştiren yazılar yazmış ve 1946'da Demokrat Parti'ye katılmıştır.⁸² Adıvar'ın eseri, Karaosmanoğlu'nun

⁸¹ Lewis V.Thomas, “Abdulhak Adnan-Adıvar: *Tarih Boyunca İlim ve Din* (Science and Religion in the Course of History),” *Isis*, Vol.XL, No.3 (Aug., 1949), pp.285-286. L.V.Thomas'ın (1914-1965) *Elementary Turkish* adlı dilbilgisi kitabı, uzun yıllar Princeton Üniversitesi'nde Türkçe öğretiminde kullanılmıştır.

⁸² Lütfi Düzdemir, *Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu*, Celal Bayar Üniv., Sosyal Bilimler Enst. Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans tezi, 1996. Özeti için bkz. http://www.bayar.edu.tr/~sosyal/tezler.htm#_Toc48728486

ifadesiyle onun “ilimin geniş havası ve âlemi” içine çekmiş, yazısında Adnan Adıvar'ın iç dünyasına ağırlık vermiştir. Ona göre Adıvar, bu kitabıyla bilimi heyecan verici kılan kişidir.⁸³ *Tanin* gazetesinde yayımlanan bir yazı ise, eserin ilim tarihi yönüne ilgi göstermekten ziyade, kitapta *İslam Mecmuası* kaynak gösterilerek Peygamber Hz.Muhammed'in Arap değil insan olduğu ve İslam'da kadın-erkek eşitliği bulunduğu şeklindeki bilgilere eleştiriler getirmektedir.⁸⁴

Tanıtım yazıları, konferanslar, makaleler

Adıvar, İstanbul'a döndükten sonra, 1946 yılında DP listesinden müstakil milletvekili olarak Meclis'e girinceye kadar, araştırma ve yayınlara daha çok zaman ayırma imkânı bulmuştur. Kitaplarını baskıya hazırlamanın ve *İslam Ansiklopedisi*'ndeki çalışmalarının yanı sıra, bilim tarihiyle ilgili eserler için tanıtımlar yazmıştır. Bunlardan birisi, *Akademi Hareketleri* adlı dergide yayımlanmıştır [17]: Kahire'de 1941 yılında yayımlanan ve Ortaçağ sonrası Arap matematiğini ele alan Arapça bir kitap hakkında G. Sarton'un *Isis*'te yayınladığı eleştiriyi aktarır ve Salih Zeki'nin *Asâr-ı Bâkiye*'si gibi değerli eserleri uluslararası dergilerde tanıtmanın önemine değinir. G. Sarton'un *Introduction to the History of Science* adlı eserinin üçüncü cildi için *Oriens*'te bir tanıtım yayımlar [20].

Adıvar, İstanbul'da bilim tarihi konferansları da verir.⁸⁵ Yüksek Mühendis Mektebi'nde (1945'ten sonra İstanbul Teknik Üniversitesi) 1940'te ve 1945'te matematik tarihi konusunda iki konferans vermiştir. İlk konferansta [21], “Şark”taki (Abbasi dönemi, Meraga ekolü ve İspanya) matematik çalışmalarını, “Arap ilmi”nin Avrupa'ya geçişini, Semerkand ekolünü ve Osman dönemi bilimini örnekler vererek anlatmıştır. Konuşmasında *İslam Ansiklopedisi*'nde yayımlanan maddelere (el-Harezmi, el-Biruni, Ali Kuşçu), Şerefeddin Yalıtıkaya, Fatin Gökmen gibi yazarların çalışmalarına atıfta bulunur. Osmanlı Türklerinin Batı'daki bilimi geriden izledikleri fikri, “garp ilmine doğru ilk kıpırdanmaların” Mühendishane-i Bahri-i Hümayun ile başladığı görüşü hakimdir.

Mart 1945'de verdiği “Rakamların tarihi” başlıklı ikinci konferansta [16] Mısır, Yunan, Roma, Hint (Arap) rakamlarını ve bunların Avrupa'da yaygın kullanımından sonra ortaya çıkan orijinleri üzerindeki anlaşmazlıkları Avrupalı

⁸³ Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu, “İlmi müheyyiç kılan adam,” *Vatan*, 18 Temmuz 1944 (İst.Üniv. İstanbul Tıp Fak. Deontoloji Anabilim Dalı arşivi).

⁸⁴ H.Kılıçoğlu, “*Tarih Boyunca İlim ve Din...*,” *Tanin*, 14 Ekim 1947, s.5,7 (İst.Üniv. İstanbul Tıp Fak. Deontoloji Anabilim Dalı arşivi).

⁸⁵ Adıvar, İstanbul'da çeşitli konularda konferanslar vermiştir. Yayımlanmamış olanları belirlemek her zaman mümkün olmamaktadır. Eminönü Halkevi'nde verdiği bir konferans hakkında bilgi için bkz. Feza Günergun, “Türk bilim tarihinin gelişimine tanıklık: Adnan Adıvar – George Sarton mektuplaşması,” s.100.

ve Amerikalı matematik tarihçilerinin eserlerini kaynak kullanarak nakletmiş ve bunları tek bir medeniyete mal etmenin imkânsızlığını ortaya koymuştur. Konferansı dinlemiş olan Tıbbiye'den öğrencisi T. Remzi Kazancıgil, Adıvar'ın rakamların tarihini, felsefesine de girerek anlattığını nakletmektedir:⁸⁶

Bir gün Teknik Üniversitenin konferans salonunda, hocamı tekrar dinlerken hafızam beni eski bir hayal âlemine, geri senelere götürdü. Bu güzel konferansta Dr. A. Adıvar rakamların tarihinden bahsetti. Aynı ton aynı dolgun ses, mevzuu anlatıyor, projeksiyondaki yanlışlıkları titizlikle tashih ediyor, gayet sistemli bir üslûbla, rakamların tarihini o kadar güzel bir (sentez) içinde söylüyordu ki kendimi topladım. Eski Emrâz-ı Umumiye hocası, fikir hayatının yeni tekamül merhalesinde, kuru rakamlar değil, bunların tabiat felsefesini tecrübe ve akıl üstüne kuran (canlı semboller) olduğunu gösteriyordu. Yeni tabiat felsefesi, yeni mantık rakamların sembolizmine dayanır. Bunları anlatışındaki olgunluğa hayran kaldım. 1926'dan 1939'a kadar vatan dışında geçen “in'izal” (nefsini azletmek) senelerinde kültür ve felsefedeki çalışmalarını sezdim.

Princeton Üniversitesi'nin kuruluşunun 200.yılı münasebetiyle 1947 yılında düzenlenen ‘Near Eastern Culture an Society’ sempozyumuna, Batı ve İslam düşüncesinin Türkiye'deki etkileşimini konu alan bir konuşma ile katılmıştır. Konuşma metni 1947 ve 1951'de ayrı ayrı Amerika'da yayımlanmıştır [18, 24]. Amerika ziyaretinin izlenimlerini Eminönü Halkevi'nde verdiği bir konferansa konu olmuştur.⁸⁷

İstanbul'un fethinin 500. yılında Bizans eğitim kurumları üzerine incelemeler

Adıvar, ömrünün son yıllarına yaklaşırken Bizans'ta yüksek öğretimi ve İstanbul'un fethi sırasında Bizans'ta bilimin durumu inceleyen iki makale [27, 29] yayımlamıştır. Onu Bizans dönemi bilimini incelemeye iten sebeplerden birisi, kendi ifadesine göre, on sekizinci yüzyılda Avrupalı yazarların Bizans tarihine, bilim ve kültürüne olan ilgisizliği ve olumsuz görüşleridir. Benzer bir ilgisizliğin, “Türk ilmine yakışmayacağını” düşünmüştür. Diğer taraftan, Rus doğu bilimcilerinden A.Kimsky'nin, Osmanlı Türk Edebiyatı'nın, Osmanlıların asırlardan beri toprakları üzerinde yaşamış olduğu Bizans'ın edebiyatından etkilenmediği, Yunan felsefesini halifeler devrinde Arapça'ya yapılan tercüme üzerinden aldıkları yolundaki tespiti de Adıvar'ı düşünmeye sevk etmiştir.⁸⁸

⁸⁶ Tevfik Remzi Kazancıgil, “Emraz-ı Umumiye Muallimi Dr. Abdülhak Adan Bey,” s.154-55.

⁸⁷ A.Adıvar'ın Princeton ziyareti ve Amerika izlenimlerini anlattığı konferans hakkında daha fazla bilgi için bkz. Feza Günergun, “Türk bilim tarihinin gelişimine tanıklık: Adnan Adıvar – George Sarton mektuplaşması,” s.97-100.

⁸⁸ A.Adnan-Adıvar, “Bizans'da Yüksek Mektepler,” *Tarih Dergisi* (İst. Üniv. Edebiyat Fak.), c.V, sayı 8, Eylül 1953, s.2-3.

Adıvar'ın Bizans'a ve Türk İstanbul'a olan ilgisi daha eskilere gider. 1945'teki bir gazete yazısında, "Kaç bin ciltlik bir Bizans-İstanbul kütüphanesi kurulmuştur? Bizans Rumcasını çatır çatır söküp anlayacak şimdiye kadar kaç genç yetiştirdik? Eski veyahut Türk İstanbul için yapılmış bir araştırma ile hangi âlimimiz Avrupa ilim âleminde meşhur oldu?" sorularını sormuştur. Aynı yazıda, İstanbul'un sanatını ve tarihini Eskiçağlardan beri inceleyecek bir "İstanbul Enstitüsü"nü kurmayı İstanbul Üniversitesi'nin henüz düşünmemiş olmasını eleştirmekte, bir an evvel böyle bir enstitünün kurulmasını, Bizans Rumcası öğretilmenin yanı sıra Türk İstanbul'un tarihi hakkında incelemeler yapıp yayımlamasını önermektedir: "Eğer bugün işe başlasak, belki sekiz sene sonra ilim adamlarını da bir İstanbul tarihi kongresine çağırarak bir iki keşif, yahut orijinal neticeli bir iki araştırma gösterirsek Avrupalının bizden çok iyi bildiği asma köprü, yer altı şimendiferi yolundan daha kıymetli olan ilim yolundan Garbın zihnine girmiş oluruz."⁸⁹

Yukarıdaki görüş ve düşünceler içinde, Adıvar, İstanbul'un fethinin 500. yılında Bizans'ın eğitim tarihini incelemeye karar vermiştir. Kaynakları arasında, E.Gibbon, K.Krumbacher, F.Fuchs, L.Bréhier, Ch. Diehl, G. Sarton'un eserleri bulunmaktadır. Adıvar, Bizans İmparatorluğu'nun değişik dönemlerinde bilime farklı ilgi gösterildiğini açıklayan uzun bir giriş ile başladığı çalışmasını, yalnızca İstanbul'daki eğitim kurumlarının tarihi ile sınırlı tutmuştur. Makalesinde vurgulamak istediği tespitlerden biri, Bizans öğretim kurumlarında din bilimleri diğer bilimlerden tamamen ayrılmış olduğu ve bu ayırımın bizde, medreselerin dışında bir üniversite kurulmasıyla Tanzimat'tan sonra görüldüğüdür. Bizans'ta hür ve serbest tedrisatta bulunan üniversite, bilime saygı gösteren patrikhane okulları ve "kara cehl ve taasuba batmış manastır mektepleridir ki" bu mektepler ile üniversite arasında Ortaçağ bulunca ilim ile din tartışması devam etmiştir. Bizanslı âlim ve düşünürler, bilime orijinal katkı yapmayı, Yunan'dan gelen bilim ve felsefeyi yüksek okullar sayesinde muhafaza ederek Batı'ya nakletmişlerdir.

Adıvar, "Fatih Türk İstanbul'un şark ve garp ilmini tekrar kurmaya başladığı zaman Bizans ilminden miras olarak ne bulmuştu?" sorusunu sorarak araştırmasını genişletmiştir. Burada, Fatih'in âlimleri himaye ettiği gibi, Yunanca eserleri kütüphanesine aldığı ve böylelikle Doğu'da bir "Rönesans kıpırtısı" yaratmak istediğini açıklamaktadır. Adıvar'ın yalnızca eski Yunan eserlerinin incelenmesiyle Rönesans'ın oluşacağı fikri tartışmaya açıktır. Adıvar bu çalışmasını, 1953 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde verdiği konferansta "İstanbul'un fethi sırasında Bizans ve Türk kültür vaziyeti" başlığı ile sunmuştur [29]. Aynı çalışmayı, aynı yıl, McGill Üniversitesi'nin (Kanada) İstanbul'un fethinin 500. yılı münasebetiyle düzenlediği ancak

⁸⁹ Abdülhak Adnan-Adıvar, "İstanbul," *Bilgi Cumhuriyeti Haberleri*, İstanbul 1945, s.193-95.

Adıvar'ın sağlık sebepleriyle katılmadığı toplantıya göndermiştir. Metin, toplantı çerçevesinde düzenlenen "1453-1853" sergisinin açılışında davetlilere okunmuş, dağıtılmış ve yayımlanmıştır [30]. Bu makale, New York'taki Orta Doğu Araştırmaları Merkezi'nde (New York) okutulmuştur.⁹⁰

İslam Ansiklopedisi projesi içinde bilim tarihi

Adnan Adıvar'ın Türkiye'ye dönmesinden yaklaşık bir ay önce, Maarif Vekili Hasan Ali Yücel, İstanbul Üniversitesi Rektörü'ne yazdığı 9 Mayıs 1939 tarihli mektup ile, E.J.Brill yayınevi tarafından 1913-1938 yılları arasında Leiden'de yayımlanmış olan *Encyclopaedia of Islam*'ın Türkçe'ye tercüme edilmesi için Edebiyat Fakültesi'nde bir komisyon kurulmasını istemiştir. Bunun üzerine 18 Mayıs 1939'da bir komisyon toplanmış ve hazırladığı rapor, Maarif Vekaleti tarafından kabul edilmiştir.⁹¹ Adıvar, İstanbul'a gelince *İslam Ansiklopedisi* projesine dahil olmuş ve ilk cüz, 1940 yılında yayımlanmıştır. Maarif Vekaleti Adıvar'ı 5 Aralık 1941 tarihli yazısıyla tercüme projesinin "murahtas müdürlüğü"ne atanmış ise de, Adıvar, bilimsel projelere başkanlık edecek kişilerin, arkadaşlarının seçimi ile bu göreve getirilmelerini uygun bulduğunu ve arkadaşları kabul ettiği takdirde kendisinin bu görevi üstleneceğini bildirmiştir. Bunun üzerine oylama yapılmış ve Adıvar, İslam Ansiklopedisi Redaksiyon Heyeti tarafından oybirliği ile projenin yürütücülüğüne seçilmiştir.⁹² A. Adıvar, on beş yıl (1939-1954) boyunca görevini titizlik, özveri ve hatta anonim olarak yürütmüştür.⁹³ Yoğun tercüme çalışmalarını bizzat denetlemiş, bütün yazarların katkısını belirtmiş ve ilk cilde yazdığı Mukaddime'ye imzasını koymamıştır. İstanbul Fransız Arkeoloji Enstitüsü müdürü Albert Gabriel (1883-1972), *İslam Ansiklopedisi* hakkındaki

⁹⁰ Bu toplantıya katılması elzem görülen iki bilim adamı vardır: A.Adıvar ve tarihçi Arnold J.Toybee (1889-1975). Ancak Adıvar, sağlık sorunları sebepleriyle katılamamıştır. Howard A. Reed, "Abdülhak Adnan'ın Ehemmiyetinin Daimî Manâsı," *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, s.166-67.

⁹¹ Maarif Vekaleti'nin hazırlık komisyonu kurulması için İstanbul Üniversitesi'ne yazdığı yazı 9 Mayıs 1939 tarihlidir. [Adnan Adıvar], "Mukaddime," *İslam Ansiklopedisi*, c.I, İstanbul Millî Eğitim Basımevi, 1950, s.XVIII.

⁹² İslam Ansiklopedisi Redaksiyon Heyeti'nin 10 Aralık 1941 tarihli toplantısında tutulan 'Zabıtname' (İst.Üniv. İstanbul Tıp Fak. Deontoloji Anabilim Dalı arşivi). Redaksiyon Heyeti (11 kişi) Dr. Adnan, Avni Başman, Reşit Rahmeti Arat, Şerefeddin Yaltkaya, Sabri Esat Siyavuşgil, Besim Darkot, Mükrimin Halil Yınanç, Zeki Velidi Togan, Cavit Baysun, Ahmet Ateş, Tayyib Gökbilgin'den oluşmaktaydı.

⁹³ Adıvar, milletvekili olduğu 1946-50 yılları arasında Ansiklopedi'ye daha az vakit ayırdığından redaksiyon hakkını almamıştır. 1950-54 arasında tekrar muntazam olarak çalışmalara katılmış ve 1954 yılında, dönemin Maarif Vekilini ikna ederek, mali güçlüklerin halledilmesini ve ölümünden sonra Ansiklopedi'nin geleceğini temin için dört kişilik bir Redaksiyon Heyeti tarafından yönetilmesini hükümete kabul ettirmiştir. Ahmet Ateş, "Dr.Abdülhak Adnan Adıvar," *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, s.101; Adnan Bey, hiçbir maddi ve manevi menfati olmadığı halde, eserin, tercüme, telif, her makalesi ile kendi eseri imiş gibi ilgilenmiş ve 1946-1950 yılları arasında İstanbul Milletvekili sıfatı ile Ankara'da geçirdiği günler ile hayatının son birkaç ayı müstesna, tahriri masası başından ayrılmamıştır. A. Ateş, "Dr.A.Adnan Adıvar," *Oriens*, Vol.VIII, No.1, 1955, p.3*.

1947 tarihli bir yazısında, 'faziletli büyük adam' olarak nitelediği Adıvar'ın *Ansiklopedi*'nin başarısındaki önemli rolüne dikkat çekmiştir.⁹⁴

Başlangıçta Leiden baskısının tercümesi hedeflenmiş ise de, Adıvar'ın girişimleriyle yerli ve yabancı bilim adamları yeni maddeler yazmış,⁹⁵ eski maddelere yeni bilgiler eklenmiş ve böylece, *Encyclopaedia of Islam*'dan farklı bir *İslam Ansiklopedisi* ortaya çıkmıştır.⁹⁶ Adıvar'ın ifadesiyle, Türk dünyasına ait maddelerin Leiden baskısında eksik ve hatalı olması, "eseri Türkçe'ye çevirirken elden geldiğince tamamlama" anlayışının benimsenmesini gerekli kılmıştır.⁹⁷

L.V.Thomas'a göre, bu tamamlama, Osmanlı dünyasıyla ilgili maddeler hariç pek önemli ölçüde değildir, ancak Osmanlı dünyası söz konusu olduğunda, *İslam Ansiklopedisi*'nin açıkça yeni bir eserdir.⁹⁸ İlk cüzü 1940 yılında yayımlanan *Ansiklopedi*'ye olumlu, olumsuz eleştiriler getirilmiştir; Adıvar, haklı eleştirileri hoşgörü ve olgunlukla karşıladığı, bunlardan faydalanmış, hata tekrarından kaçınmaya çalıştığı anlaşılmaktadır.⁹⁹

Adıvar'ın yazdığı "Mukaddime" [35], şarkiyat araştırmalarının Avrupa'da doğuşu ve gelişmesi yanında Türkiye'deki Türkiyat araştırmalarının ve ansiklopedi yayımcılığının geçmişini özetlediği gibi, *İslam Ansiklopedisi*'nin yayın çalışmaları hakkında bilgi vermektedir. Mukaddime, İngilizce olarak da 1953'te yayımlanmış [25] ve yine Orta Doğu Araştırmaları Merkezi'nde (New York) okutulmuştur.¹⁰⁰

⁹⁴ Albert Gabriel, "La traduction turque de l'Encyclopédie de l'Islam (İslam Ansiklopedisi)," *Journal Asiatique*, Tome 236, 1948, p.115-122. A. Gabriel bu yazıda, övgü ile söz ettiği *Ansiklopedi*'nin altı yıldır kalitesinden ödün vermeden yayımlandığını, makalelerin önemli bir kısmının yeniden ele alındığını, eski ve yeni jenerasyona mensup bilim adamlarının ortak ürünü olduğunu, eski değerlere saygılı, yeni değerlere açık bir tutumun hemen fark edildiğini belirttikten sonra, bazı makalelerin aşırı ayrıntı içerdiğine dikkat çekmiştir. Selçuk ve Osmanlı döneminde önemli bir rolü olmayan Boğazköy maddesinin *Ansiklopedi*'ye alınmasının Hititler ve Türklerin menşeiyle ilgili teorilerin benimsediği anlamına gelip gelmediğini de sormaktadır. A.Gabriel'in *İslam Ansiklopedisi* hakkındaki bir başka yazısı için *İstanbul dergisinin* 1 Şubat 1941 tarihli ekine bakılabilir.

⁹⁵ Adıvar, çeşitli maddeleri uzmanlarına tevzi etmiştir. Bunlardan biri A.Cour'dan yazmasını istediği Arap coğrafyacı "Bekri" (öl.1904) maddesidir. Bu husus maddenin sonunda belirtilmiştir. *İslam Ansiklopedisi*, c.II, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1960, s.458-459.

⁹⁶ Orhan F.Köprülü, "Dr.Adnan Adıvar ve *İslam Ansiklopedisi*," *Türk Kültürü*, Yıl VIII, Eylül 1970, s.786-790. A.Adıvar'ın *İslam Ansiklopedisi*'ndeki çalışmaları için ayrıca bkz.Reşit Rahmeti Arat, Doktor Adnan Adıvar, *Oriens*, Vol.VIII, No.1, 1955, pp.1*-4*; Ahmed Ateş, "Doktor Abdülhak Adnan Adıvar," *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, sayı 1, 1955, s.87-107.

⁹⁷ [A.Adnan Adıvar], "Mukaddime," *İslam Ansiklopedisi*, c.I, İstanbul, M.E.B., 1950, s.XVII.

⁹⁸ Lewis V.Thomas, "Abdülhak Adnan-Adıvar: *Tarih Boyunca İlim ve Din* (Science and Religion in the Course of History)," *Isis*, Vol.XL, No.3 (Aug., 1949), pp.285-286.

⁹⁹ Eleştiriler için bkz. Orhan Köprülü, "Dr.Adnan Adıvar ve *İslam Ansiklopedisi*," s.788-789.

¹⁰⁰ Howard A. Reed, a.g.m., s.167.

Adıvar'ın yazdığı maddelerin [36-45] bir kısmı Ortaçağ İslam dünyasında, diğerleri on beşinci yüzyıl ve sonrasında Osmanlı topraklarında yaşamış astronom (Ali Kuşçu), matematikçi (Harezmi) ve hekimler (Davud el-Antaki, Ebulkasım Zahravi) yanında Fârâbi, İbn Bâce, İbn Haldun, Kınalızâde Ali, İbrahim Hakkı Paşa gibi filozof, tarihçi ve devlet adamlarının biyografilerinden oluşur. Adıvar, bunların dışında Astroloji, İbn Meymun, İbn el-Heyssem, İbn Tufeyl maddelerine notlar eklemiştir. Adıvar niçin bu şahsiyetler hakkında yazmayı tercih etmiştir? Seçimini hangi kriterlere dayanarak yapmıştır? Bu sorulara cevap vermek kolay değilse de, maddelerdeki ifadeler bazı ipuçları vermektedir.

Adıvar'ın *İslam Ansiklopedisi*'ne yazdığı ilk makale, Maverâünnehir'de doğan, Uluğ Bey'in Semerkand'da kurduğu rasathanenin müdürlüğünü yapan ve Fatih'in daveti üzerine İstanbul'a gelen Ali Kuşçu'nun (öl.1474) biyografisidir [36]. Adıvar, Ali Kuşçu'nun eserlerini tanıtırken, daha önce yapılan yanlışları düzeltmeye dikkat eder: Kuşçu'nun Fatih'e takdim ettiği Batlamyus astronomisi konusundaki *el-Fethiye* (Ar) adlı eser, *Risale fi'l-Heye*'nin ilaveli tercümesi olup, *Şakayık-ı Numaniye*, *Tac el-Tevarih* ve onlardan nakleden Salih Zeki'nin yazdığı gibi farklı bir eser değildir. Salih Zeki, Kuşçu'nun Zic-i Uluğ Bey'e yazdığı Farsça şerhin tek nüshasının "der-dest" olduğunu yazmıştır ama bu eserin İstanbul kütüphanelerinde iki nüshası bulunmaktadır. Adıvar ayrıca, Ali Kuşçu'nun kendisini astrolojiye bağlılıktan kurtaramadığı şeklindeki iddiasına karşı çıkmıştır. Ali Kuşçu maddesi, Adıvar'ın ölümünden sonra *The Encyclopaedia of Islam*'da yayımlanmıştır [33].

Dokuzuncu yüzyılda Bağdat'ta yaşamış matematikçi, astronom, coğrafyacı "Hârizmi" maddesinde [40] de Salih Zeki'ye atıf vardır. Adıvar, Hârizmi'nin meşhur eseri *Al-cabr va'l-mukabala* hakkında Salih Zeki'nin "o kadar heyecanlı gözükmediğini, umuma mahsus bir eser olduğunu" söylediğini yazar. Ayrıca Salih Zeki, Hârizmi'nin hesab-ı Hindî'ye dair, Arapça bibliyografyalarda yer almayan ve olan nüshası henüz bulunmamış olan eserini "Kitab al-muhtasar fi'l-hesab al-hindi" olarak isimlendirdiğini ancak bu ismi nereden aldığını belirtmediğine dikkat çeker. Logaritma'nın Hârizmi tarafından bulunduğu şeklindeki dönemin iddialarına ve bu iddianın ödüllendirilmiş olmasına karşı çıkar.¹⁰¹

¹⁰¹ Memleketimizde dil ve tarih inkılâbı adı altında vücuda getirilen hareketler esnasında logaritma kelimesinin Hârizmi'nin isminden gelen *algorisme* kelimesi yerine *logarithme* kelimesinin bu büyük riyaziyecinin isminden geldiği etimoloji kaidelerine tamamen muhalif bir şekilde ve indî bir surette iddia edilmiş ve bu yanlış mukaddimeye istinaden *logarithme*'in de Hârizmi tarafından keşfedildiği neticesi çıkarılarak, mahz-ı hatâ olan bu iddialar mükâfata da mazhar olmuştur. Abdülhak Adnan-Adıvar, "Hârizmi," *İslam Ansiklopedisi*, c.V/1, İstanbul, M.E.B., 1964, s.258-262.

Adıvar, kendisi hekim olduğu için, Zahravî [38] ve al-Antakî'nin [37] biyografilerini bizzat yazmak istemiş olabilir. Endülüs'te yaşamış olan Ebulkasım Zahravi (öl.1013) Ortaçağ İslam dünyasının en meşhur hekim ve cerrahı, *al-Tasrif* adlı tıp ansiklopedisinin yazarıdır. Eserinin cerrahlıkla ilgili bölümünün, on beşinci yüzyılda Amasya'da hekimlik yapmış olan Sabuncuoğlu Şerefeddin (1385-1468/70) tarafından bazı ilavelerle –Adıvar'a göre ufak tefek– Türkçe'ye çevrilmiş olması, *al-Tasrif*'in İstanbul kütüphanelerinde üç nüshasının bulunması, Adıvar'ın ilgi sebeplerinden biri olabilir. Bir diğer önemli sebep de Leiden baskısında Zahravi maddesinin bulunmamasıdır.¹⁰²

On altıncı yüzyılda Şam ve Mısır'da yaşamış, Osmanlı-Arap tabib Davud el-Antakî'nin biyografisini yazmayı, başarılı bir hekim oluşu ve eseri *Tezkere-i Davud*'un Türkiye'de ve Arap ülkelerinde şöhret bulduğu için mi seçmiştir? Yoksa al-Antakî'nin İstanbul'da veyahut Anadolu'nun büyük şehirlerinde çalışmadığı için Türk-Osmanlı tezkereleri ve ulema tercüme-i hâllerinde sözü edilmemesi, yoksa “felsefi ve fikri noktadan serbest düşünceli” olması mı tercih sebebi olmuştur? Adıvar'ın İbn Bâcce'yi seçme sebebi “Kendisinin serbest fikirli olmak ve tabii ilimlere düşkün olup, bilhassa Aristo felsefesi ile ve bu felsefenin şârihi Fârâbi'nin eserleri ile uğraşarak, ilahiyatı bir tarafa bırakmış olmakla itham” edildiği” ve ona “dinsiz sıfatının izafe olduğu” için midir? İbrahim Hakkı Paşa'nın (1863-1918) hürriyet ve meşrutiyeti iyi anlaması, Tanzimat ricalinden sonra yeniliğe ve gelişmeye taraftar “serbest düşünceli olarak” makam-ı sadareti işgal eden ilk zât olması, Adıvar'ın Paşa'nın biyografisini yazmasında etken midir? Keza, Kınalızade Ali Efendi, “şiddet, zulüm ve işkenceye muarız” bir kişidir. İbn Haldun'a gelince, “dinin ictimai rolünü tamamen kabul ettiği gibi devlette liberal bir politika'nın ve hürriyet aşkı yanında nizam muhabbetinin taraftarı” ve “serbest düşünce ve aklıyecilik ile şöhret almış” olması Adıvar'ın tercihini etkilemiş midir?

Aristo şârihi “muallim-i sâni” Fârâbi'ye olan ilgisinin sebebi, “pek az talebesi tarafından, sufi ve mukaddes bir insan gibi, akıl ve hikmette müşahha bir misali olarak büyük bir hürmete nail olmuş ise de, asıl Müslüman ulemanın Fârâbi'ye pek iyi ve dini bütün (orthodoxe) bir âlim nazarı ile bakmış” olması mıdır? Fârâbi siyaset ve ahlak felsefesinde dine yüksek ve terbiyebi bir ehemmiyet verirse de, dini her vakit saf akıl ile kazanılan bilgilerin altında tutmuştur. Fârâbi'nin daha dervişane ve iyimser bir görüşle din ile felsefe arasını bulmaya çalışan bir hareket tarzı vardı. “İşrâkiyyun” (işrâkiler) maddesini Adıvar'ın yazmak istemesi de acaba hakikate ulaşmak için akıl yolunun yeterli olmadığını, hakikate bir tür manevi sezgicilik ile ulaşabileceğini savunan bu düşünce akımının kurucusu Şihabettin

¹⁰² Abdülhak Adnan Adıvar, “İlmin Sarp Yolunda,” *Dur, Düşün*, s.73-75. Adıvar bu yazısında Zahravi maddesini yazarken karşılaştığı güçlükleri de anlatır.

Sühreverdi'nin (1115-1191) Sünni çevrelerce idam edilmesinden mi kaynaklanmıştır? Yoksa Molla Lütfi projesinde işbirliği yaptığı Henri Corbin'in Sührevedi hakkında İstanbul'da bir kitap yayımlanmış olması mı Adıvar'ı bu maddeyi yazmaya yöneltmiştir?

İbn Sina ve el-kimya

Adıvar'ın son makalelerinden biri, Paris yıllarında ilgi duyduğu ve tartıştığı bir konudur: İbn Sina'nın simyaya olan ilgisi [31]. Fransız kimya tarihçisi Hélène Metzger'in (1889-1944), 1937 yılında Centre de Synthèse'de elkimya (simya) kelimesinin kökeni üzerine bir bildiri sunmuştur. Metzger, konuşmasından önce Adnan Bey'e bildirisinin metnini göstermiş ve İbn Sina'nın bu “esrarlı, mistik, doğaüstü” bilime katkıda bulunduğunu bildirmiş ve fikrinde ısrarcı olmuştur. Adıvar, Metzger'e İbn Sina'nın simyaya inananlar arasında bulunmadığını ve hatta simyagerler aleyhinde bir risale yazdığını bildirmiştir. Alman bilim tarihçisi J. Ruska (1867-1949) da, *Isis*'te (c.XXI, no.60) yayımlanan makalesinde,¹⁰³ İbn Sina'nın simyanın mümkün olduğu yönünde herhangi bir ifadesinin bulunmadığını ve Risaletü'l-iksir adlı eserin İbn Sina'ya ait olmadığını bildirmiştir.

H. Metzger ile tartışmasından 15 sene sonra Adıvar'ın *İslam Ansiklopedisi* yayın kurulundaki mesai arkadaşı Prof. Ahmet Ateş, “İbn Sina'nın transmütasyona inanıp inanmadığı konusu”nu ele alması, Adıvar'ı bu konu üzerinde yeniden düşünmeye ve yazmaya sevk etmiştir. Adıvar, Ateş'in İbn Sina'nın doğumunun 100. yıldönümü vesilesiyle 1952'de Bağdat'ta düzenlenen sempozyuma sunduğu ve *İlahiyat Fakültesi Dergisi*'nde yayımlanan makalesinde ileri sürdüğü fikirleri aktarmış ve kendi değerlendirmesini ortaya koymuştur. Adıvar'a göre, İbn Sina beşeri bilginin hiçbir konusunu ihmal etmeyen bir âlimdir ve Ortaçağ'da büyük ilgi çeken bu konuda da fikrini söylemiş olması mümkündür. Ancak, İbn Sina'nın simyaya tamamen inandığını söylemek de yanlış olacaktır. Diğer taraftan İbn Sina, transmütasyon konusunda tam bir tarif vermemiş, bu işlemi kategorik olarak da reddetmemiştir. Adıvar'ın deyimiyle bizi “tereddüt içinde” (perplexe) bırakmaktadır.¹⁰⁴ Bunca sorunlarla ilgilenmesine karşın İbn Sina maddesini Adıvar kendi yazmayacak, bu madde Hilmi Ziya Ülken'in imzasıyla yayımlanacaktır.

¹⁰³ J.Ruska, “Die Alchemie des Avicennas,” *Isis*, Vol.XXI (1934), pp.14-51. Bu görüşün bir eleştirisi için bkz. A.Ateş, “İbn Sina, Risâlat al-İksir,” *Türkiyat Mecmuası*, c.X (s.27-54) ayırbaşım, İstanbul Osman Yalçın Matbaası, 1953.

¹⁰⁴ İbn Sina'nın transmütasyon konusundaki görüşleri, Ahmet Ateş'ten ve Adıvar'ın yazısından yaklaşık 30 yıl sonra yeniden ele alınmıştır. Bkz. E. İhsanoğlu “İbn Sina ve el-Kimya hakkındaki görüşleri ile ilgili yeni bir değerlendirme,” *Uluslararası İbn Sina Sempozyumu Bildirileri (17-20 Ağustos 1983, Ankara)*, Ankara Milli Kütüphane 1984, s.105-116. Burada, İbn-i Sina'nın gençlik ve olgunluk yıllarında transmütasyon olayına farklı baktığı açıklanmış ise de A.Adıvar'ın yayınlarından ve görüşlerinden bahis yoktur.

Gazete yazılarında bilim tarihi

Adıvar, gazete yazılarında,¹⁰⁵ bilim tarihi konularını doğrudan ele almamış, bilim tarihine fazla yer vermemiştir. Buna rağmen, bugün Türk bilim tarihini araştıranlar, onun yazıları içinde, Avrupa bilim dünyasından izlenimleri yanında, Türk bilim ve eğitim hayatıyla ilgili ipuçlarını yakalayabilir, ayrıntıları ve değerlendirmelerini okuyabilirler. *Bilgi Cumhuriyetinden Haberler* adlı eserinde [15], Ahmet Mithat'ın Sorbonne'un Collège de France'ın etrafını adım adım dolaştığı halde içine girmeye lüzum görmemesini eleştirmesini, gündelik gazetelerde –Prof. Salih Murad'ın [Uzdilek, 1891-1967] bir zamanlar çıkan güzel yazıları dışında– bilimlere dair yazılara yer verilmediğini, İstanbul'a konferans vermeye gelen önemli bilim adamlarından basında söz edilmediğini, Prof. Wizinger'in *Maddenin Yapısı* adı eserini Muvaffak Seyhan Türkçeye çevirdiğini ve Prof. Arndt'ın bir takriziyle yayımlandığını, İstanbul'da Alman ve Türk hocalar tarafından kurulan Fizik ve Tabii İlimler Sosyetesinin Tıp Fakültesi'nin fizyoloji dershanesinde toplandığını, akademik hürriyet konusundaki görüşlerini (Uluğ Bey'in Kadızade-i Rumi'yi azli), İstanbul'da otomobilin yaygınlaşmasını, Hasanoğlan Köy Enstitüsü'ne bir ziyareti, Münif Paşa hakkındaki düşüncelerini, üniversitelerin görevini, İstanbul Üniversitesi'ne 1993 reformunda çağrılan felsefe profesörü Reichenbach ile Paris'te yaptığı görüşmeyi, Darülfünun konferans salonunda yapılan toplantıların tarihini okumak mümkündür.

1946-1950 yılları arasında yayımladığı gazete yazılarından bir seçki olan *Dur Düşün*'de [22] yine Türkiye'de bilim ve kültür hayatıyla ilgili anıları bulmak mümkündür. Anılardan bir tanesi 1910 yılına aittir. Maarif Nazırı Emrullah Efendi'nin odasında, Adıvar'ın ifadesiyle 'büyük âlim Salih Zeki Bey', Adıvar'ın fizik hocası Gelenbevi Sait Bey, edebiyatçı Halit Ziya Uşaklıgil, Darülfünun Müdürü Zühtü Bey ve Adıvar, "Sait Bey'in muziplik olsun diye zorla nazıra ısmarlattığı kahveleri içerken" "üniversite mefhumu ve muhtariyet ve tedris hürriyeti" konusundaki yapılan sohbeti aktarır.¹⁰⁶ Keza, Dr. Akil Muhtar Özden'in vefatından sonra yazdığı nekroloji, onun emekliye sevk edilmesini örnek göstererek Türkiye'deki ve Batı ülkelerinde bilim adamlarının "emekliliği" üzerine fikirlerini içerir.¹⁰⁷

Adıvar, bilimdeki önemli olayların veya bilim adamlarının ölüm yıldönümlerinin bilimsel etkinliklerle kutlanmasına özel önem vermiştir.

¹⁰⁵ Bu yazılar içinden seçtiklerini 1945, 1950 ve 1954'te yayımladığı üç kitap (*Bilgi Cumhuriyeti Haberleri*, *Dur, Düşün ve Hakikat Peşinde Emeklemeler*) içinde toplamıştır [15, 22, 28]. A.Adıvar'ın bu kitaplarından R.Demir tarafından seçilmiş makaleleri, *Denemeler: Bilimin Sarp Yolunda Çüretkâr Adımlar* başlığı altında Mayıs 2003'te Ankara'da yeniden yayımlanmıştır.

¹⁰⁶ Abdülhak Adnan Adıvar, "Üniversite tarihinden bir yaprak" (Şubat 1946), *Dur, Düşün*, s.105-107.

¹⁰⁷ Abdülhak Adnan Adıvar, "Akil Muhtar" (14 Mart 1949), *Dur, Düşün*, s.226-228.

Avrupa'daki bu geleneğin Türkiye'de de yerleşmesi gerektiğini savunur. Hattâ, kaçırılan yıldönümleri için hayıflanır. Adıvar, Kâtib Çelebi ve *Cihannüma* anma programını 1946'da düşünmeye başlamıştır.¹⁰⁸

Onun 1648 senesinde yazmağa başladığı ve iki defa Lâtinceye ve sonra da Fransızcaya, Almancaya tercüme edilmiş olan *Cihannüma* adlı eserinin (ki iki sene sonra 300üncü yıldönümünü [1948] anmağı, bu vesile ile müellifin ismini yeni Edebiyat Fakültesi'nin bir dershanesine vermeği ve eğer mümkün olursa bir de büstünü üniversite çamlığına dikmeği unutmamamızı dilerim)... Hele eserin yazılmağa başladığı tarihin 300üncü yıldönümünde şark ve garp âlimlerinin önünde bu eserin ilmî bir neşri konulursa sadece boş bir ihtifal değil, dolgun ve olgun bir jübile yapılmış olur [Adıvar'ın dipnotu: "Bu fikir geçen gün Eminönü Halkevi'nde Descartes tercümesinin ellinci senesi anılırken, dünya çapında büyük dâhi Descartes ile Türkiye çapında büyük âlim Kâtib Çelebi arasında uzaktan uzağa bir benzetme neticesinde birdenbire kafamda doğdu. Orada Descartes'ın hayatını, ilmi felsefesini Türkçeye tercümesini nefes almadan dinleyen gençlere söyledim. Ertesi gün bir gazete fkracısının... o güzel toplantı ile eğlenmek istediğini gördüğüm için dugün bu satırları yazarken tereddüd ettim. İlmîni bir tarafa bırakalım, uysal olmanın karakterile beni pek sarmış olan Kâtib Çelebi'nin mizah vesilesi olmasını hiç istemem.

Kâtib Çelebi 1948'de yine Adıvar'ın gündemindedir. 26 Eylül 1948'de G.Sarton'a yazdığı mektupta, Çelebi'nin ölümünün 300. yılında bir anma töreni düzenlenmesine çalıştığını bildirir.¹⁰⁹ Aynı günlerde yazdığı bir gazete yazısına da Kâtib Çelebi'yi taşımıştır.¹¹⁰

Velhasıl, Kâtib Çelebi böyle yalnız bir eserinin bastırılmasını değil, bence bu memlekette modern ilme ilk başlayan âlim olmak itibarile, İstanbul ve Ankara Üniversitelerinin yeşil parkları ortasına heykeli dikilmesini hakketmiş bir zattır. Halbuki bugün onun taşı kırık, etrafı perişan kabri Zeyrek'te bulvar kenarında belki yarın kaybolmak tehlikesine maruz bir haldedir. Altında yatanın kalbi gibi taşı da kırık mezarı başında bu 300üncü seneyi yâd ve Çelebinin ruhunu şâdetmek için toplanmak veyahut bir ilim müessesesi tarafından bu vesile ile bir toplantı tertib edilmek unutulur korkusile bu satırları olsun *Cumhuriyet*'in sütunlarına tevdi etmeği düşündüm.

1952 yılında Kâtib Çelebi'ye yeni bir mezar yaptırılmış ve Adnan Adıvar tarafından bir de kitabe yazılmıştır.¹¹¹ Mezarın arkasındaki duvar üzerinde

¹⁰⁸ Abdülhak Adnan Adıvar, "İlim yolunda ışıklar" (26 Nisan 1946), *Dur, Düşün*, s.146-148.

¹⁰⁹ Feza Günergün, "Türk bilim tarihinin gelişimine tanıklık: Adnan Adıvar – George Sarton mektuplaşması," s.103.

¹¹⁰ Abdülhak Adnan-Adıvar, "Garbe açılan ilk pencere: Kâtib Çelebi" (Sonbahar 1948), *Dur, Düşün*, s.220-222.

¹¹¹ Orhan Şaik Gökyay, "Kâtib Çelebi," *İslâm Ansiklopedisi*, c.VI, İstanbul, M.E.B., 1967, s.433. O.Ş.Gökyay, mezarın 1953 yılında yaptırıldığını kaydetmiş ise de mezar üzerindeki tarih 1952'dir.

bulunan ve aşağıya aktardığımız kitabe metni ¹¹² Adıvar'ın Kâtip Çelebi'ye olan hayranlığı yanında onun yazılarında sık rastladığımız ifadeleri de içermektedir:

Kâtip Çelebi – Hacı Halife

Ortaçağlardaki ilim inkilâbını müsbet ilimler ve hür fikirler yoluyla

Türkiye'ye ilk tanıtan cihanşûmul bir şöhrate sâhib

Kâtip Çelebi Mustafa bin Abdullahın ruhu için fatiha

Doğumu 1017 Hicri – Vefatı 1067

Kabrin yeniden tanzim ve ihya tarihi 1952 efrenci

Sonuç

Adnan Adıvar'ın bilim tarihi araştırmaları, yalnızca bir medeniyet, bir dönem, bir bilim dalı ile sınırlı olmamıştır. Osmanlı Türklerinin matematiksel bilimler, doğa bilimleri ve tıp konusunda yazdıkları eserler üzerinde araştırmaları başlatmış olması ve ortaya konan çalışmayı aynı dönem Avrupa bilimiyle karşılaştırmalı olarak sunması, Türk bilim tarihi araştırmalarında bir yeniliktir. *Osmanlı Türklerinde İlim*, günümüzde de başvuru eseri olma özelliğini korumaktadır. Adıvar, yaklaşık yirmi yıl boyunca, eski çağlardan yirminci yüzyıla bilim–din ilişkisini üzerinde araştırma yaparak bu konudaki ilk Türkçe eseri hazırlamıştır. Ortaçağ İslam bilimini incelemiş, biyografik çalışmalar yayımlamıştır. Avrupa bilim tarihi konusunda geniş bir literatürü incelemiştir. Bu konudaki bilgisini *Tarih Boyunca İlim ve Din*'de bulmaktayız. Bizans dönemi İstanbul'unun bilim ve eğitim hayatını öğrenmek için ileri yaşında yeni konulara girmekten kaçınmamıştır. Araştırmacı kimliğini hayatının sonuna kadar korumuş olan Adıvar'ın çalışmalarında bilim tarihi ile doğubilim araştırmalarını her zaman iç içe olmuştur.

Bilim tarihi araştırmalarına Avrupa'da başlaması, özellikle Paris'teki bilim tarihi etkinliklerine katılmasını mümkün kıldığı gibi, Adıvar'a yabancı bilim adamı, doğubilimci ve bilim tarihçileriyle tanışma, tartışma ve işbirliği yapma fırsatını da yaratmıştır. Geniş siyasal ve kültürel birikimi, bu çevrelere girmesini kolaylaştırmıştır. Kendi çalışmalarını yurtdışında yayımladığı gibi, Türkiye'de yapılan çalışmalarını yabancı dergilerde tanıtmıştır.

Yayınlarnı değişik şekillerde (kitap, makale, gazete yazısı vb.) yapmış olması, Adıvar'ın hem akademisyenlere hem de daha geniş bir okur çevresine hitap etmesini sağlamıştır. Türk okurunun yirminci yüzyılın ortasında 'ilim tarihi' terimine ve konularına yakınlaşmasında Adıvar'ın katkısı olduğunu düşünüyoruz. Salih Zeki ile Adnan Adıvar, farklı ortamlarda, dönemlerde ve

¹¹² Mezar ve kitabe bugün Atatürk Bulvarı üzerinde, Saraçhane ile Unkapanı arasında bulunan İstanbul Manifaturacılar Çarşısı'nın (İMÇ) 3.Blok'unun girişindedir. O.Bayrak'ın *İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar (1453-1978)*, Türkiye Anıtlar Derneği İstanbul Şubesi Yayını No.5, [İstanbul] 1979, s.152.

şartlarda yaşamış, farklı konularda üretmiş olsalar da, çalışmalarını karşılaştırıldığında şu gözlem yapılabilir. Salih Zeki'nin eseri, Batı matematikçilerinin Doğu'dan (özellikle Ortaçağ İslam) aldığı bilgileri ortaya koyma hedefiyle, çoğunlukla matematik okumuşların anlayabileceği teknik bir eserdir ve bu özelliği ile az sayıda okuyucuya ulaşmış gibi görünmektedir. Adıvar'ın eseri ise, Türklerin yakın dönemdeki (Osmanlı) bilim eserlerini incelemektedir. Hem Türklerin bilim tarihine dikkatleri çekmekte, hem de onların İslam ve Batı bilimi ile olan ilişkilerinin düzeyini eleştirmektedir. Eser, farklı çevreler tarafından farklı tepki alan değerlendirilmeler içerdiği – tartışma yarattığı– ve teknik bilgi gerektirmediği için rahat okunan bir eser olduğu için, tarihe merak duyan okurların 'ilim tarihi'ne ilgisini çekmeyi kısmen başarmıştır. Dikkat çekici olan, iki bilim tarihçisi sorularını farklı dönemlere yöneltmiş olsalar da, sorgulamalarının bilimin Doğu – Batı medeniyetleri arasındaki hareketi çerçevesinde geliştiğini söyleyebiliriz.

Dr. A.Adıvar, bilim tarihi araştırmalarına 50 yaşına yaklaşırken başlamış ve 73 yaşında ölene kadar aralıksız sürdürmüştür. Bilim tarihi onun olgunluk yıllarının tutkusudur. 'İlmin sarp yolu' olarak tanımladığı araştırma, her zaman kolay değildir. Zahravi'nin biyografisini hazırlarken "o sarp ve karanlık yolda yürümek için ele alınacak bir meşale değil bir kör kandil bile" bulamadığını yazmıştır. Makalemizi, onun Türkiye'deki ve Avrupa'daki araştırma imkânlarını kıyaslamalı olarak anlattığı bir yazısının¹¹³ son paragrafıyla bitirmek istiyoruz:

İşte memleketimizde, bu şartlar içinde, esasen sarp olan ilim yolundaki taş ve dikenlerin ayıklanmadığını gördükçe bizde orijinal araştırmalar yapmanın ne kadar güç olduğunu kalbim ezilerek yeniden bir daha anlıyorum. Bu yolları temizleyecek "eller kurumasın".

* * *

Açıklama: Bu makalenin yazım süreci sırasında fikir ve bilgi alışverişinde bulunduğum, yapıcı eleştirilerinden faydalandığım Dr. Şeref Etker'e katkıları için teşekkür ederim. A.Adıvar'ın eserleri hakkında gazetelerde yayımlanan tanıtım yazılarının bir kısmını, *Osmanlı Türklerinde İlim*'in basımı ve A.Adıvar'ın *İslam Ansiklopedisi*'ndeki göreviyle ilgili zabıtnameyi ve H.Ritter'in mektubunu İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi Deontoloji Anabilim Dalı arşivinden temin ettim. Bu arşivden yararlanırken yardımlarını gördüğüm Prof.Dr. Nuran Yıldırım'a; École des Langues Orientales'deki (Paris) araştırmalarım sırasında yardımcı olan kütüphane müdiresi Mme Marielle Kalus'e; JSTOR'dan tarama yaparak Adıvar'ın *İsis*'teki yazılarına ve eserleriyle ilgili yurtdışı tanıtımlara ulaşmamı sağlayan Bilgi Üniversitesi Matematik Bölümü'nden İnanç Akdenizci Demirtaş'a (MSc) teşekkür ederim.

¹¹³ Abdülhak Adnan Adıvar, "İlmin sarp yolu," *Dur, Düşün*, s.73-75.

EK

Abdülhak Adnan-Adıvar'ın bilim tarihi kitapları, makaleleri, çevirileri, ansiklopedi maddeleri¹¹⁴**1929 öncesi**

[0] Robert A. Millikan, "İlim ve Dinde Tekâmül" çev. Adnan Adıvar. Yazarın *Evolution in Science and Religion* (New Haven, Yale University Press, 1927, 95 s.) adlı eserinin çevirisidir. Yayımlanmamıştır.

1933

[1] Dr. A. Adnan (review), "Salih Zeki. *Athar-ı Baqiya*, a history of Arabic mathematics. Two volumes, İstanbul 1911," *Isis*, vol XIX, nr.3, 1933, pp.506-515. (Türkçe çevirisi için bkz. "Salih Zeki ve Asâr-ı Bâkiye," *Bilim Tarihi* (Aylık Dergi), Sayı 11, Eylül 1992, s.3-9. çev. Yeşim Işıl-Ülman; Celal Saraç'ın 12 adet notuyla ve C.Saraç, *Salih Zeki Bey Hayatı ve Eserleri*, yay.haz. Y.Işıl Ülman, İstanbul, Kızılelma yay., 2001 içinde s.139-152).

1935

[2] Abd-ul-hak Adnan, Hilmi Ziya Ülken'in *Türk Tefekkür Tarihi I-II* (İstanbul, 1932-33) kitabının tanıtımı. *Archeion*, Vol.XVII, 1935, p. 288.

[3] A. Adnan Adıvar, "Ten Years of Republic in Turkey," *Political Quarterly*, 6 (1935), p.240-252.

1936

[4] Bertrand Russel, *Felsefe Meseleleri*. İngilizce'den Türkçe'ye çeviren Dr. Adnan, İstanbul, Yeni Kitapçı, 1936, 235 s.; 2.bs., mütercimi Abdülhak Adnan Adıvar. Remzi Kitabevi İstanbul 1944, 201 s.; 3.bs. Remzi Kitabevi İstanbul 1963, 220 s.

¹¹⁴ Bu listeye, Adıvar'ın gazete yazıları, bilim tarihine yakın konulardan söz etseler bile dahil edilmemiştir. A.Adıvar'ın yayın listesi daha önce değişik yazarlar tarafından yayımlanmıştır. Bunlar içinde incelediklerimiz şunlardır: Ahmet Ateş, "Adnan Adıvar'ın Eserleri," *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar* (Eşi Halide Edib Adıvar tarafından). İstanbul, Ahmet Halit Yaşaroğlu Kitapçılık ve Kâğıtçılık T.L.Ş., 1956, s.233-237; A.Kazancıgil & V.Solok, *Türk Bilim Tarihi Bibliyografyası (1850-1981)*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi yay., 1981, s.4-5. Bu iki yayın dışında *İslam Ansiklopedisi*, *Index Islamicus* taranmış ve kütüphanelerde (Ankara Milli Kütüphane, İstanbul Üniversitesi Merkez, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Boğaziçi Üniversitesi, İFEA, ISAM, İTÜ, Ecole des Langues Orientales kütüphanelerinde) çalışılmıştır. Listede eksikliklerin ileride yapılacak yeni araştırmalar ile tamamlanacağına inanıyoruz. Adıvar'ın çok boyutlu bilim tarihi çalışmalarını her yönüyle ve ayrıntısıyla bir makalenin sınırları içinde ele almak mümkün olmamıştır. Yeni yayınların getireceği yeni katkılar doğrultusunda "Bilim tarihçisi Adnan Adıvar"ı daha iyi tanıyacağımıza şüphe yoktur. Ayrıca, son yıllarda, A. Adıvar'ın yaşamını konu alan bir çalışma için bkz. Turhan Ada, *Hayatı ve Kişiliği ile Adnan Adıvar*. Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü basılmamış doktora tezi. Ankara 2004, 570 s.

1936-1937

[5] "Shayh Gamal al-Din Afgani," *The Musulman* (Calcutta), Special Eid issue 1936, No.6, 1937. (Adnan Adıvar'ın Cemaleddin Afgani'nin ırkı hakkındaki notu)

1937

[6] Abd-ul-hak Adnan, *İbn Sina, şahsiyeti ve eserleri hakkında tetkikler* (İstanbul 1937) adlı eserin tanıtımı. *Archeion*, Vol.XIX (1937), Fasc.4, p.411-414.

[7] Abd-ul-hak Adnan, "La Science chez les Turcs Ottomans du commencement jusqu'à la fin du moyen-âge," *Archeion*, Vol.XIX (1937), Fasc.4, p.347-365.

1938

[8] Abd-ul-hak Adnan, "La Science chez les Turcs Ottomans du commencement des temps modernes jusqu'aux premières années du XVIIe siècle," *Archeion*, Vol.XXI (1938), Fasc.1-2, p. 35-61.

1939

[9] Abdülhak Adnan. *La Science chez les Turcs Ottomans*. Librairie Orientale et Américaine, G.-P. Maisonneuve, Paris 1939, 161 +13 s.

G. Sarton'un bu eser hakkındaki 1 Mayıs 1939 tarihli değerlendirmesi için bkz. *Isis*, vol.XXXII, 1940, p.186-189.

1940

[10] Abdülhak Adnan, *Faust: Tahlil Tecrübesi - Hulasa*. Muallim Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul 1940, 156 s. (*Tarih Boyunca İlim ve Din*'in iç kapağında "*Faust - Tahlil Tecrübesi*, İstanbul 1939" kaydı bulunmaktadır).

[11] Molla Lutfi'l-Maqtul, *La Duplication de l'Autel (Platon et le Problème de Délos)* Texte arabe publié par Serefeddin Yaltkaya, Traduction française et introduction par Abdülhak Adnan et Henry Corbin [1903-1978], Paris, E. De Boccard 1940. 1-61-23 p. (Etudes orientales publiées par l'Institut français d'archéologie de Stamboul. VI.

[12] Abdülhak Adnan, "Sur le Tansukname-i-İlhani der Ulum-u-Funun-i-Khatai," *Isis*, vol 32, 1940, s.44-47.

1943

[13] Abdülhak Adnan-Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 2.bs. İstanbul Maarif Vekaleti 1943; 3.bs. Remzi Kitabevi, İstanbul 1970, 220 s.; geliştirilmiş 4.bs. (A. Kazancıgil ve S. Tekeli'nin katkılarıyla) Remzi Kitabevi, İstanbul 1982, 243 s.; 5. bs. Remzi Kitabevi, İstanbul 1991, 243 s.; 6. bs. Remzi Kitabevi, 2000, 243 s.

1944

[14] Abdülhak Adnan-Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din*. 2 cilt (c.I: İbtidadan XIX. asra kadar, c.II: XIX. ve XX. Asırlar). Remzi Kitabevi, İstanbul Kenan Matbaası 1944, 360 + 286 s.; Hayrullah Örs tarafından yeniden gözden geçirilmiş 2.bs. Remzi Kitabevi, İstanbul 1969, 623 s.; Esat Mermi Erendor tarafından gözden geçirilmiş 3.bs., *Bilim ve Din (İlim ve Din)*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1980, 487 s.; 4. bs. *Bilim ve Din*, Remzi

Kitabevi, İstanbul 1987, 487 s.; 5.bs. *Tarih Boyunca İlim ve Din (Bilim ve Din alt başlığı ile)* Remzi Kitabevi, İstanbul 1994, 487 s.; 6.bs. *Tarih Boyunca İlim ve Din*. Remzi Kitabevi, İstanbul 2000, 487 s.

1945

[15] Abdülhak Adnan-Adıvar, *Bilgi Cumhuriyeti Haberleri*. Tasvir Neşriyatı, Ebuzziya Matbaası, İstanbul 1945, 262 s.

[16] Abdülhak Adnan-Adıvar, "Rakamların Tarihi", *İstanbul Teknik Üniversitesi Dergisi*, c.III; sayı 1, 1945, s. 35-43.

1946

[17] A. Adnan-Adıvar, "Bir Türkçe, bir Arapça ilim tarihi," *Akademi Fikir Hareketleri*, c.1, sayı 4, 15 Haziran 1946, s.1-2.

1947

[18] Abdülhak Adnan Adıvar, "Islamic and Western Thought in Turkey," *The Middle East Journal* (The Middle East Institute, Washington), vol.I, Nr.3, July1947, s.270-280.

[19] Abdülhak Adnan Adıvar, *Fârâbi 870-950*. İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü Yay. No.12. İstanbul, Milli Eğitim Basımevi 1947, 56 s. *İslam Ansiklopedisi*, c.IV, MEB, İstanbul, s.451-469'den ayırbaskı)

1949

[20] Abdülhak Adnan-Adıvar, "George Sarton: *Introduction to the History of Science* vol.III", *Oriens*, c.II, 1949, s.155-157.

[21] Abdülhak Adnan-Adıvar, "İlim tarihi içinde şark matematiğine bir bakış," *İstanbul Teknik Üniversitesi Dergisi*, c.7, sayı 1-2, 1949, s.1-9.

1950

[22] Abdülhak Adnan-Adıvar, *Dur Düşün*. Ahmed Halid Kitabevi, İstanbul 1950. 240 s.

1951

[23] A. Adnan-Adıvar, "Tarih ve Biyografya" *Tarih Dergisi* (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi), c.II, sayı 3-4, 1950-51, s.1-6.

[24] Abdülhak Adnan-Adıvar, "The Interaction of Islamic and Western Thought in Turkey," in *Near Eastern Culture and Society: A symposium on the Meeting of East and West*. Ed. T.Cuyler Young, Princeton Oriental Studies, 15. Princeton, New Jersey, Princeton University Press 1951 (2nd ed. 1966), p.119-129. Türkçe çevirisi için bkz. "Türkiye'de İslami ve Batılı Fikirlerin Etkileşimi" başlığı ile *Türk Yurdu* (Ankara), c.10, sayı 39/385, 1990, s.35-39.

1953

[25] Abdülhak Adnan-Adıvar, "A Turkish Account of Orientalism, a translation of the Introduction to the Turkish Edition of the Encyclopaedia of Islam," *Muslim World*. October 1953, s.260-282.

[26] A. Adnan-Adıvar, "Tarih Anlayışı," *Fuad Köprülü Armağanı*'ndan ayrı basım. Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1953, s.1-3.

[27] A. Adnan-Adıvar, "Bizans'da Yüksek Mektepler," *Tarih Dergisi* (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi), c.V, sayı 8, Eylül 1953, s.1-54. Ayırbasım Osman Yalçın Matbaası İstanbul 1953, 54 s.

1954

[28] Abdülhak Adnan Adıvar, *Hakikat Peşinde Emeklemeler*. Doğan Kardeş Basımevi, İstanbul 1954. 24x17, 296 s.

[29] A. Adnan-Adıvar, "İstanbul'un fethi sırasında Bizans ve Türk kültür vaziyeti," *Tarih Dergisi* (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi), c.VI, sayı 9, Mart 1954, s.1-14. (Ayırbaskı, İstanbul Osman Yalçın Matbaası 1954).

1955

[30] A. Adnan Adıvar, "The cultural situation of Byzantines and Turks at the time of the conquest of Constantinople, 1453," *The Muslim World*, vol. 45 (1955), p.61-71.

[31] A. Adnan Adıvar, "İbn Sina et l'alchimie," *Professor Muhammed Shafi Presentation Volume. Armağan-ı ilmi*. Ed. Abdullah, S.M., Lahore 1955, p.1-3. Reprint in *Natural Sciences in Islam*, Vol.60, Chemistry and Alchemy Texts and Studies VI. Collected and reprinted by F.Sezgin et al., Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, Frankfurt am Main 2001, p. 347-349.

[32] A. Adnan-Adıvar, "Tarih Anlayışı," *Yeni Ufuklar*, sayı 21(37), Haziran 1955, s.1-3.

1960

[33] A. Adnan Adıvar, "Ali b. Muhammad al-Kushdji," *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, Vol.1, E.J.Brill, Leiden 1960, p.393.

Ansiklopedi maddeleri:

[34] Adnan Adıvar, *Encyclopaedia Britannica*'nın "Turkey" maddesinin 'History, The Ottoman Sultanate' alt başlığının Mohammed I (1413-1421)'den Treaty of Lausanne'ın sonuna kadar Geoffrey L.Lewis ile beraber; 'The Republic' alt başlığının başından Foreign Affairs'ın ortasına kadar Albert Howe Lybyer ve Arthur Cecil Edwards ile birlikte yazmıştır. Adıvar'ın bu katkısı 1929 baskıda (14. baskı) yayımlanmış ise de, biz 1959 baskısını incelediğimiz için o baskının künyesini verebiliyoruz: *Encyclopaedia Britannica*, Vol.22, London-Chicago-Toronto 1959, s.590-611.

İslam Ansiklopedisi'nde (Maarif Vekâleti) yayımlanan maddeler:

- [35] [Abdülhak Adnan Adıvar] “Mukaddime,” *İslam Ansiklopedisi*, c.I, Maarif Vekâleti, İstanbul 1940, s.I-XXI.
- [36] Abdülhak Adnan, “Ali Kuşçu,” (öl.1474), *İslam Ansiklopedisi*, c.I, s.321-323.
- [37] Abdülhak Adnan, “Antaki,” (1541-1599), *İslam Ansiklopedisi*, c.I, s.454-456.
- [38] Abdülhak Adnan, “Ebulkasım Zehrâvî,” (öl.1013), *İslam Ansiklopedisi*, c.IV, s.87-90.
- [39] Abdülhak Adnan, “Fârâbî,” (870-959), *İslam Ansiklopedisi*, c.IV, s.451-469.
- [40] Abdülhak Adnan-Adıvar, “Hârîzmi,” *İslam Ansiklopedisi*, c.V/1, s.258-262.
- [41] Abdülhak Adnan-Adıvar, “İbn Bâcce,” (öl. 1138), *İslam Ansiklopedisi*, c.V/2, s.704-707.
- [42] Abdülhak Adnan-Adıvar, “İbn Haldun,” (öl.1132-1406), *İslam Ansiklopedisi*, c.V/2, s.738-743.
- [43] Abdülhak Adnan-Adıvar, “İbrahim Hakkı Paşa,” (1863-1918), *İslam Ansiklopedisi*, c.V/2, s.892-894.
- [44] Abdülhak Adnan-Adıvar, “İşrâkiyûn,” (öl.1191), *İslam Ansiklopedisi*, c.V/2, s.1230-1232.
- [45] Abdülhak Adnan-Adıvar, “Kınalızade Ali Efendi,” (1510-1572), *İslam Ansiklopedisi*, c.VI, s.709-711.

Katkıda bulunduğu makaleler:

- [46] C.A. Nallino, “Astroloji,” *İslam Ansiklopedisi*, c.I, s.682 – 686 (Adnan Adıvar'ın ilave notu bulunmaktadır).
- [47] E. Mittwoch, “İbn Meymun,” (1135-1204), *İslam Ansiklopedisi*, c.V/2, s.772, 774. “Bu makale A. Adnan-Adıvar tarafından ikmal edilmiştir” notu ile.
- [48] [?] “İbn Tufeyl,” (öl.1186), *İslam Ansiklopedisi*, c.V/2, s.829-831. “Bu makale A. Adnan-Adıvar tarafından ikmal edilmiştir” notu ile.
- [49] H. Suter, “İbnülheym,” (965-1039), *İslam Ansiklopedisi*, c.V/2, s.859-861. “Bu makale A. Adnan-Adıvar tarafından ikmal edilmiştir” notu ile.

Adnan Adıvar's works in history of science:**Prior to the *La Science chez les Turcs Ottomans* and thereafter**

Feza Günergun

A well known figure of the 20th century Turkish politics and intellectual life, Dr. Abdülhak Adnan Adıvar (1882-1955) was also a pioneer in the Turkish historiography of science. He researched in a field hitherto disregarded: the history of science in Turkey under the reign of the Ottomans. His major work *Osmanlı Türklerinde İlim* (1943), first published in French in 1939, surveys and evaluates science in Turkey from the 13th up to 19th centuries.

A. Adnan Adıvar, became interested in intellectual history after he left Turkey in 1926. In a way, political circumstances which prevented him to return, led him to research in history of science during his exile years (1926-1939) in Europe. In London, he studied the interaction between science and religion, inspired by the conferences of R.A.Millikan, A.N.Whitehead, and A.S.Eddington published in late 1920s. His interest in the issue was probably associated with his view of reconciling religion with modernization, i.e. Islamic and Western thought in Turkey.

A.Adıvar settled in Paris in 1929. While carrying on his readings on science and religion, he became acquainted with historians of science associated with Académie Internationale d'Histoire des Sciences and the Centre International de Sythèse. He started to correspond with G.Sarton and collaborated with Aldo Mieli, and it is during his stay in Paris that he undertook to work on Turkish history of science. He published his early articles on the issue in *Archeion*. His first book *La science chez les Turcs Ottomans* came out in Paris 1939, the year he returned to Istanbul. The Turkish enlarged edition entitled *Osmanlı Türklerinde İlim* (1943) was qualified by ‘modernists’ as an ‘impartial work’, but criticized by ‘traditionalists’ who considered it as a “document against the Turks and that it appropriates Turkish achievements to other races.”

In his Istanbul years (1939-1955), A. Adnan Adıvar continued to publish on history of science. His study on the science-religion interaction saw the press in in two volumes in 1944 (*Tarih Boyunca İlim ve Din*). Despite his involvement in politics again in 1946, he chaired the editorial work of the Turkish edition of the E.J.Brill's (Leiden) *Encyclopaedia of Islam*, and wrote biographical articles for it. Adıvar was also popular with his writings in daily Istanbul newspapers. He not only contributed to the study of Turkish history of science but to introduce the Turkish studies on history of science to international community.

Key words: Abdülhak Adnan Adıvar, Turkish historiography of science, Ottoman science, *Encyclopaedia of Islam*, science and religion; **Anahtar kelimeler:** Abdülhak Adnan Adıvar, Türk bilim tarihi yazıcılığı, Osmanlı bilimi, *İslam Ansiklopedisi*, bilim ve din.